

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ, ΜΕΣΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΠΜΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ

Η κινητικότητα των μουσειακών αντικειμένων

Η περίπτωση της Ελλάδας

Γιάννης Στεφάνου

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Δάφνη Βουδούρη

Αθήνα

Ιούνιος 2011

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή.....	σ. 3
1. Το διεθνές πλαίσιο.....	σ. 9
α. <i>Unesco</i>	σ. 9
β. Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων (<i>ICOM</i>).....	σ. 13
γ. Ομάδα <i>Bizot</i>	σ. 16
2. Το ευρωπαϊκό πλαίσιο.....	σ. 18
α. Συμβούλιο της Ευρώπης.....	σ. 18
β. Ευρωπαϊκή Ένωση.....	σ. 19
γ. Δίκτυο Ευρωπαϊκών Μουσειακών Οργανισμών (<i>NEMO</i>).....	σ. 33
3. Το ελληνικό πλαίσιο.....	σ. 35
α. Οι προγενέστερες ρυθμίσεις.....	σ. 35
β. Το ισχύον καθεστώς: η κινητικότητα κατά το Ν. 3028/2002.....	σ. 42
γ. Δανεισμός αρχαιοτήτων και εθνικό φαντασιακό.....	σ. 52
4. Κύρια ζητήματα που συνδέονται με την κινητικότητα των πολιτιστικών αγαθών.....	σ. 61
α. Παράνομη διακίνηση και επιστροφή πολιτιστικών αγαθών.....	σ. 61
β. Ασφάλιση και κρατική εγγύηση.....	σ. 67
γ. Ασυλία από κατάσχεση.....	σ. 75
δ. Μακροχρόνια δάνεια.....	σ. 79
ε. Συμφωνητικά δανεισμού.....	σ. 85
5. Κινητικότητα των αντικειμένων και ελληνικά μουσεία: αντιλήψεις και πρακτικές.....	σ. 87
Συμπεράσματα.....	σ. 98
Βιβλιογραφία.....	σ. 103
Πηγές.....	σ. 108
Παράρτημα.....	σ. 112

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ θερμότατα τις εκπροσώπους των μουσείων που δέχθηκαν να συμμετάσχουν στην έρευνα μέσω συνεντεύξεων: την κ. Ειρήνη Γερουλάνου, αναπληρώτρια διευθύντρια του Μουσείου Μπενάκη, την κ. Αναστασία Δανδράκη, επιμελήτρια βυζαντινών συλλογών του Μουσείου Μπενάκη, την κ. Σταυρούλα Οικονόμου, επιμελήτρια συλλογών του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης, την κ. Τίνα Πανδή, βοηθό επιμελήτρια στο Τμήμα Συλλογών/Τομέα Ζωγραφικής και Τρισδιάστατων έργων του Εθνικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης, την κ. Αναστασία Λαζαρίδου, αναπληρώτρια διευθύντρια του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου και την κ. Όλγα Μεντζαφού, Προϊσταμένη της Διεύθυνσης Συλλογών, Μουσειολογικού & Καλλιτεχνικού Προγραμματισμού της Εθνικής Πινακοθήκης – Μουσείου Αλέξανδρου Σούτζου.

Επίσης, στην έρευνα σχετικά με την κινητικότητα των συλλογών –και ιδίως το ευρωπαϊκό έργο *Collections Mobility 2.0-Lending for Europe*– συνέβαλαν σημαντικά η κ. Σοφία Τσιλίδου, αρχαιολόγος-μουσειολόγος στη Διεύθυνση Μουσείων, Εκθέσεων & Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού, και η κ. Αλεξάνδρα Μπούνια, επίκουρη καθηγήτρια μουσειολογίας στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου, τις οποίες ευχαριστώ ιδιαίτερα για το χρόνο, το πνεύμα συνεργασίας και τις πολύτιμες πληροφορίες. Επίσης, ευχαριστίες οφείλονται στην κ. Τέτη Χατζηνικολάου, Προϊσταμένη της Διεύθυνσης Νεώτερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού, για την ευγενική της υποστήριξη και βοήθεια, ιδίως ως προς το θέμα της κρατικής εγγύησης.

Τέλος, ευχαριστώ από καρδιάς την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, κ. Δάφνη Βουδούρη για την αμέριστη συμπαράσταση και την ακαδημαϊκή καθοδήγηση καθόλη τη διάρκεια της έρευνας και συγγραφής, καθώς και τον καθηγητή κ. Γιάννη Σκαπέλο για το πνεύμα πρωτοβουλίας, την κατανόηση και την ουσιαστική του συμβολή στην αναβάθμιση του ΠΜΣ «Πολιτιστική Διαχείριση» αυτά τα δύο –μοναδικά– χρόνια.

Η εργασία αφιερώνεται στην Σπυριδούλα Πυρπύλη για την πρώτη επαφή με τη μουσειολογία, στη Θεοδώρα Κιούφτη για την ενθάρρυνση να ασχοληθώ ακαδημαϊκά με την πολιτιστική διαχείριση και στην Κατερίνα Αποστολοπούλου για την απρόσμενη ευτυχή συνάντηση και την κοινή αγάπη για τον πολιτισμό και τις τέχνες.

Εισαγωγή

Η διοργάνωση εκθέσεων με αντικείμενα που δανείζουν άλλα μουσεία ή άλλες χώρες σημειώνει ραγδαία αύξηση τις τελευταίες δεκαετίες: κυρίως χάρη στις σύγχρονες τεχνολογικές δυνατότητες μεταφοράς, συντήρησης και έκθεσης και στην επικοινωνιακή πολιτική εξωστρέφειας των μουσείων αποτελεί πλέον σήμερα καθιερωμένη πρακτική στη διεθνή μουσειακή κοινότητα. Ο δανεισμός είναι, όμως, μία μόνο από τις πολλές μορφές που παίρνει η κινητικότητα των πολιτιστικών αγαθών, και των μουσειακών αντικειμένων ειδικότερα: εκποίηση, ανταλλαγή, δωρεά, κληροδοσία, ενοικίαση, απόδοση βάσει δικαστικής απόφασης ή εθελούσια παραχώρηση, ακόμη και επιμερισμός χρόνου (*time-sharing*) σε περίπτωση συλλογικής ιδιοκτησίας.¹ Αντίστοιχα, εντείνεται συνεχώς το ενδιαφέρον μουσείων, κρατών, επιστημόνων και διακρατικών οργανισμών για το θέμα, λόγω και της πολύπλευρης θετικής συμβολής που έχει η νόμιμη κυκλοφορία –σε αντιδιαστολή με την παράνομη διακίνηση– των πολιτιστικών αγαθών για ορισμένο χρονικό διάστημα εκτός της χώρας ή του φορέα, στους οποίους ανήκουν.

Πράγματι, τα οφέλη και τα αντίστοιχα κίνητρα είναι πολλαπλά και διαφορετικά για κάθε εμπλεκόμενο μέρος. Στα επιστημονικά οφέλη συγκαταλέγονται η προαγωγή της επιστημονικής γνώσης, της έρευνας και της τεκμηρίωσης και η ένταξη του αντικειμένου σε νέα συμφραζόμενα, διαφορετικά απ' αυτά στα οποία βρισκόταν (*recontextualisation*). Τα μουσειολογικά οφέλη περιλαμβάνουν τη διεύρυνση της πρόσβασης του κοινού –φυσικής, αλλά και νοητικής– στα αντικείμενα, τη μείωση του διαχειριστικού κόστους, τη συμπλήρωση των συλλογών, καθώς και τη δικτύωση και τη συνεργασία των μουσείων. Πολιτικά κίνητρα συνιστούν η χρήση της κινητικότητας από τα κράτη ως μέσου άσκησης πολιτιστικής πολιτικής και διπλωματίας, η προβολή των εθνικών πολιτισμών και η προώθηση της διακρατικής πολιτιστικής συνεργασίας, αλλά και η εξάπλωση

¹ Βλ. Palmer 2006, 276.

της φήμης των μουσείων –ιδίως των λεγόμενων «παγκόσμιων» ή «οικουμενικών»– και της ισχυροποίησης του διεθνούς ρόλου τους. Στα νομικά κίνητρα αναφέρονται η χρήση της κινητικότητας ως διπλωματικού τρόπου υπέρβασης νομικών διαφορών για το ιδιοκτησιακό καθεστώς των πολιτιστικών αγαθών σε περιπτώσεις διεκδίκησης «αμφισβητούμενων» αντικειμένων ή ως μέσου ανταπόδοσης για την επιστροφή προϊόντων παράνομης ανασκαφής ή εξαγωγής. Τέλος, τα οικονομικά οφέλη αφορούν κυρίως στο χρηματικό αντίτιμο που μπορεί να συνεπάγεται η κινητικότητα (π.χ. έσοδα από την έκθεση, αντίτιμο δανεισμού ή εκποίησης), καθώς και στα ενδεχόμενα σχετικά φορολογικά κίνητρα.²

Η κινητικότητα των πολιτιστικών αγαθών ενέχει σύνθετες ιστορικές, ηθικές, νομικές, οικονομικές και ιδεολογικοπολιτικές πτυχές. Αυτές οι προεκτάσεις και διεπιστημονικές συνιστώσες την καθιστούν μία εξαιρετικά σύγχρονη και ενδιαφέρουσα θεματική προβληματισμού και έρευνας στο πεδίο της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ειδικότερα, η κινητικότητα των μουσειακών αντικειμένων συνδέεται με το ζήτημα της παράνομης διακίνησης και της επιστροφής πολιτιστικών αγαθών, με τον έλεγχο της νόμιμης προέλευσης των αντικειμένων και με τη –φυσική και νομική– ασφάλεια των αντικειμένων. Αλλά και πέρα απ' αυτά τα ειδικά θέματα, η κινητικότητα άπτεται της ευρύτερης συζήτησης σχετικά με τη θέση, το νόημα και το ρόλο των πολιτιστικών αγαθών σήμερα: με την «αρμοδιότητα» για την προστασία τους, με τη νομιμοποίηση του «ιδιοκτήτη» ή του διαχειριστή τους, καθώς και με θέματα εθνικής ταυτότητας –τελικά με το θέμα της ίδιας της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Επιπλέον, ο προσωρινός δανεισμός μουσειακών αντικειμένων αποκτά κρίσιμο ενδιαφέρον και βαρύνουσα σημασία στο ευρύτερο σύγχρονο –πολιτικό, ιδεολογικό και οικονομικό– πλαίσιο παγκοσμιοποίησης, σεβασμού της πολιτιστικής πολυμορφίας και πολιτιστικού διαλόγου μουσείων και κρατών. Από αυτή την άποψη, η κινητικότητα των μουσειακών

² Μόνο στη Γερμανία προβλέπεται φοροαπαλλαγή για τους ιδιώτες που παραχωρούν τα έργα τους για έκθεση σε δημόσιους φορείς για τουλάχιστον πέντε έτη (Palmer 1997, 45).

αντικειμένων άπτεται της περίφημης «αντίθεσης» μεταξύ πολιτιστικού εθνικισμού και πολιτιστικού διεθνισμού, η οποία στηρίζεται στον εικαζόμενο διττό χαρακτήρα ορισμένων πολιτιστικών αγαθών ως κληρονομιάς μίας – τοπικής, εθνοτικής, εθνικής ή άλλης– κοινότητας, αλλά και ως κληρονομιάς της ανθρωπότητας³. Η διαμάχη αυτή συμπυκνώνεται στο ερώτημα «σε ποιον ανήκει τελικά η πολιτιστική κληρονομιά»⁴.

Συγκεκριμένα, οι υπέρμαχοι του πολιτιστικού διεθνισμού– κυρίως οι «χώρες εισαγωγής» (ή «χώρες αγοράς») και οι διευθυντές των «οικουμενικών» (ή «εγκυκλοπαιδικών» μουσείων)– προβάλλουν την ανάγκη άμβλυνσης των ορίων και άρσης των εμποδίων στην κυκλοφορία των πολιτιστικών αγαθών, με το επιχείρημα ότι αυτά δεν ανήκουν σε κανέναν, αλλά αποτελούν κοινή παγκόσμια κληρονομιά, οπότε πρέπει να ευνοείται η μέγιστη δημόσια απόλαυση και κατανόησή τους μέσω της έρευνας, της έκθεσης και της πρόσβασης του διεθνούς κοινού σε αυτά. Έτσι, ενθαρρύνεται η κινητικότητα των αντικειμένων με κάθε μορφή, με το επιχείρημα ότι «υπάρχουν αρκετά, ώστε να μοιράζονται εντός και εκτός των συνόρων της χώρας από την οποία προέρχονται».⁵

Από την άλλη πλευρά, οι υποστηρικτές του «πολιτιστικού εθνικισμού»⁶ –ιδίως οι «χώρες εξαγωγής» (ή «χώρες-πηγές»)– τονίζουν τη σημασία που έχει η «πολιτισμική συγγένεια»⁷, ο ιδιαίτερος δηλ. δεσμός των πολιτιστικών αγαθών με τον τόπο στον οποίο δημιουργήθηκαν και η άρρηκτη σχέση τους με την πολιτισμική ταυτότητα ενός έθνους, προβάλλουν την ανάγκη κατοχύρωσης της ασφάλειάς τους από τους πολλαπλούς κινδύνους που ενέχει η διακίνησή τους και προτάσσουν την υποχρέωση των κρατών για προστασία και διαφύλαξη της εθνικής πολιτιστικής κληρονομιάς.

³ Βλ. ενδεικτικά Γραμματικάκη-Αλεξίου et al. 2001, 93.

⁴ Βλ. ιδίως Voudouri 2008, 132.

⁵ Σύμφωνα με τον διευθυντή του *Art Institute of Chicago* και υποστηρικτή του «πολιτιστικού διεθνισμού» Jim Cuno βλ. σχετική συνέντευξή του: *Η Καθημερινή* 5/4/2009 http://news.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_civ_1_05/04/2009_309781.

⁶ Για μια συγκριτική παρουσίαση των δύο απόψεων βλ. Γραμματικάκη-Αλεξίου 2002, 23-28, Voudouri 2003, 131-3 και Voudouri 2010, 558-9. Βλ. Επίσης Merryman, 1986 και Cuno, 2008.

⁷ Γραμματικάκη-Αλεξίου et al. 2001, 171.

Παράλληλα, ασκούν έντονη κριτική στους θιασώτες του «πολιτιστικού διεθνισμού», κατηγορώντας τους για συγκαλυμμένη μορφή «πολιτιστικού ιμπεριαλισμού» προς μονομερές όφελος των «χωρών εισαγωγής», μέσω της φιλελευθεροποίησης της αγοράς αρχαιοτήτων και του εμπορίου έργων τέχνης. Στο ίδιο μήκος κύματος, ο «πολιτιστικός διεθνισμός» θεωρείται ως μέσο έμμεσης δικαιολόγησης και δια της πλαγίας οδού νομιμοποίησης των λεηλασιών που έχουν υποστεί διαχρονικά οι «χώρες-πηγές», χάρη στις οποίες συγκροτήθηκαν και εμπλουτίστηκαν οι συλλογές των μεγάλων «οικουμενικών» μουσείων.

Σε αυτό το πλαίσιο, θα επιχειρηθεί να παρουσιασθεί με σφαιρικό και κριτικό τρόπο το ευρύτερο νομικό, οικονομικό και ιδεολογικοπολιτικό πλέγμα στο οποίο εντάσσεται το θέμα της κινητικότητας των μουσειακών αντικειμένων και τα συγκεκριμένα τεχνικά ζητήματα με τα οποία συνδέεται στην πράξη –εστιάζοντας ιδιαίτερα στην περίπτωση της Ελλάδας– και με άξονα τα εξής ερωτήματα:

- Ποιες είναι οι νομικές και τεχνικές πτυχές, αλλά και οι ιδεολογικοπολιτικές προεκτάσεις που συνθέτουν το θέμα της κινητικότητας των μουσειακών αντικειμένων, και με ποιους τρόπους διαπλέκονται μεταξύ τους;
- Ποια στάση τηρεί –σε θεσμικό και πρακτικό επίπεδο– η Ελλάδα σε σχέση με την κινητικότητα της πολιτιστικής της κληρονομιάς τις τελευταίες δεκαετίες;
- Πώς τοποθετούνται τα ελληνικά μουσεία στο θέμα της κινητικότητας των μουσειακών συλλογών και ποιες συγκεκριμένες στάσεις, αντιλήψεις και πρακτικές υιοθετούν σε μία σειρά σχετικών θεμάτων;

Ειδικότερα, από τις μορφές που παίρνει η νόμιμη κινητικότητα των μουσειακών αντικειμένων η μελέτη θα εστιασθεί στον προσωρινό – βραχυπρόθεσμο ή μακροχρόνιο– δανεισμό: συγκεκριμένα, θα εξετασθούν οι

σχετικές θεσμικές και τεχνικές παράμετροί του δανεισμού, με ειδικότερη εστίαση στην περίπτωση της Ελλάδας –και ιδίως στις αρχαιότητες– και σε συγκεκριμένα παραδείγματα. Επιλέχθηκε η σύνθετη προσέγγιση του θέματος μέσα από μία παράλληλη νομική και ιδεολογικοπολιτική οπτική. Από μεθοδολογική σκοπιά, χρησιμοποιήθηκαν πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές: νομικά κείμενα και κείμενα πολιτικής, ημιδομημένες συνεντεύξεις με εκπροσώπους ελληνικών μουσείων και με επαγγελματίες που ασχολούνται με το θέμα της κινητικότητας των συλλογών, δημοσιεύματα του Τύπου και βιβλιογραφική έρευνα.

Όσον αφορά στη διάταξη της εργασίας, αφού εκτεθούν οι βασικές ρυθμίσεις και δράσεις σχετικά με τη νόμιμη διακίνηση των συλλογών των μουσείων σε διεθνές, ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο, εξετάζονται τα ειδικότερα ζητήματα με τα οποία συνδέεται η κινητικότητα και παρουσιάζονται τα συμπεράσματα από την ποιοτική έρευνα που διεξήχθη σε πέντε ελληνικά μουσεία σχετικά με τα ζητήματα αυτά.

1. Το διεθνές πλαίσιο

Η κινητικότητα των πολιτιστικών αγαθών είναι σύμφυτη με μία κεφαλαιώδη υπερεθνική διάσταση. Έτσι, η –συνήθως παράνομη– διακίνηση των πολιτιστικών αγαθών αποτελεί αντικείμενο πολυάριθμων διεθνών – δεσμευτικών και μη– κειμένων σε διακυβερνητικό και μη κυβερνητικό, πολυμερές και διμερές επίπεδο⁸. Στα διεθνή κείμενα τίθεται συνήθως μία γενική ρήτρα υπέρ της ανάπτυξης της νόμιμης κυκλοφορίας των πολιτιστικών αγαθών και της συνεργασίας των μερών σε θέματα πολιτιστικών ανταλλαγών, χωρίς περαιτέρω εξειδίκευση συγκεκριμένων μέτρων και προϋποθέσεων για την επίτευξη των ευκαταίων αυτών στόχων.⁹ Προβλέψεις για την κινητικότητα των πολιτιστικών αγαθών εντοπίζονται όχι μόνο στο πλαίσιο δράσης κυβερνητικών και μη κυβερνητικών διεθνών οργανισμών, αλλά και δικτύων.

α. *Unesco*

Η *Unesco* ήδη από τη δεκαετία του '70 έθεσε τις βάσεις για την ανάπτυξη της κινητικότητας των πολιτιστικών αγαθών με σειρά κειμένων δεσμευτικού και μη χαρακτήρα.

Παρότι η Σύμβαση της *Unesco* του 1970¹⁰ «σχετικά με τα ληπτέα μέτρα για την απαγόρευση και παρεμπόδιση της παράνομης εισαγωγής, εξαγωγής και μεταβίβαση της κυριότητας πολιτιστικών αγαθών» υιοθετεί

⁸ Μία τέτοια συμφωνία συνεργασίας για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς υπεγράφη μεταξύ Ελλάδας και Ρωσίας το 1993, προβλέποντας ότι «τα μέρη θα συμβάλλουν στη διεύρυνση των ανταλλαγών εκθέσεων πολιτιστικών αγαθών από τα μουσεία και τους καλλιτεχνικούς οργανισμούς, λαμβάνοντας μέτρα για τη διασφάλιση της ακεραιότητας των αντικειμένων» (άρθρο 4 του κυρωτικού Ν. 2600/1998 (ΦΕΚ Α' 80).

⁹ Γραμματικάκη-Αλεξίου et al. 2001, 95.

¹⁰ Αρμόδια κεντρική αρχή για την εφαρμογή της Σύμβασης από την Ελλάδα είναι η νέα Διεύθυνση Τεκμηρίωσης και Προστασίας των πολιτιστικών αγαθών του ΥΠΠΟΤ, που συστήθηκε με το Ν. 3658/2008 «Μέτρα για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών». Βλ. Μπουτοπούλου 2008, 59.

μάλλον τη θέση του «πολιτιστικού εθνικισμού»¹¹, εξαίρει την ανταλλαγή πολιτιστικών αγαθών. Πράγματι, στο προοίμιο της Σύμβασης αναφέρεται κάπως γενικόλογα ότι «η ανταλλαγή πολιτιστικών αγαθών μεταξύ κρατών για επιστημονικούς, πολιτιστικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς προάγει τη γνώση του ανθρωπίνου πολιτισμού, εμπλουτίζει την πολιτιστική ζωή των λαών και γεννά τον αμοιβαίο σεβασμό και εκτίμηση μεταξύ των κρατών».

Πιο σαφής πρόβλεψη περιέχεται στη Σύσταση της *Unesco* του 1964 σχετικά με «τα ληπτέα μέτρα για την απαγόρευση και παρεμπόδιση της παράνομης εισαγωγής, εξαγωγής και μεταβίβασης της κυριότητας των πολιτιστικών αγαθών», όπου ορίζεται ότι τα κράτη μέλη, «προκειμένου να ενθαρρύνουν και να διευκολύνουν τη νόμιμη ανταλλαγή πολιτιστικών αγαθών, πρέπει να προσπαθήσουν να καταστήσουν διαθέσιμα σε δημόσιες συλλογές άλλων κρατών μελών, μέσω πώλησης ή ανταλλαγής, αντικείμενα ίδιου τύπου με αυτά των οποίων η εξαγωγή ή η μεταβίβαση κυριότητας δεν μπορεί να εγκριθεί, ή ορισμένα από τα εν λόγω αντικείμενα, με δανεισμό ή παρακαταθήκη» (άρθρο 9).

Πολύ πιο λεπτομερής είναι η Σύσταση του 1976 «σχετικά με τη διεθνή ανταλλαγή πολιτιστικών αγαθών». Εκκινώντας από τη βασική παραδοχή ότι τα πολιτιστικά αγαθά είναι τμήμα της «κοινής κληρονομιάς της ανθρωπότητας» και αναγνωρίζοντας τη σχετική ευθύνη των κρατών έναντι, όχι μόνο των υπηκόων τους, αλλά και της διεθνούς κοινότητας συνολικά, αλλά και σημειώνοντας την ικανότητα της νόμιμης κυκλοφορίας, μέσω των κατάλληλων νομικών, επιστημονικών και τεχνικών όρων, να αποτρέπει την παράνομη διακίνηση και την καταστροφή των πολιτιστικών αγαθών μέσω των λαθρανασκαφών και να προωθεί την αμοιβαία κατανόηση και εκτίμηση των λαών, περιλαμβάνει συγκεκριμένη δέσμη μέτρων για την ανάπτυξη της νόμιμης διεθνούς κυκλοφορίας των πολιτιστικών αγαθών.

Ειδικότερα, τα κράτη μέλη καλούνται να αναπτύξουν τη διεθνή νόμιμη ανταλλαγή πολιτιστικών αγαθών μέσω δανείου, παρακαταθήκης,

¹¹ Γραμματικάκη-Αλεξίου 2002, 29. Η σύμβαση υιοθετεί έναν σχετικό ορισμό των πολιτιστικών αγαθών, εξαρτώντας την έννοια μόνο από τη «σπουδαιότητα» που αποδίδει σε αυτά το κάθε κράτος (άρθρο 1).

δωρεάς ή ακόμα και πώλησης μεταξύ πολιτιστικών φορέων. Ως προς το τελευταίο σημείο η Σύσταση φαίνεται να υιοθετεί την μάλλον φιλελεύθερη άποψη υπέρ της εκποίησης πολιτιστικών αγαθών που υποστηρίζουν κυρίως οι «χώρες αγοράς» και η οποία απορρίπτεται συνήθως κατηγορηματικά από τις «χώρες πηγές». Εξάλλου, στο προοίμιο της Σύστασης χαιρετίζεται η απόκτηση των «πανομοιότυπων» ή «όμοιων» αντικειμένων «δευτερεύουσας σημασίας» που κατέχουν οι πολιτιστικοί οργανισμοί από άλλους οργανισμούς.

Περαιτέρω, για τη διευκόλυνση της προσωρινής ή μόνιμης εισαγωγής, εξαγωγής και διακίνησης πολιτιστικών αγαθών, καθώς και για τη μεταβίβαση κυριότητας ή την κατάργηση περιορισμών όσον αφορά σε πολιτιστικά αγαθά που ανήκουν σε δημόσιους ή πολιτιστικούς φορείς, τα κράτη μέλη πρέπει να λαμβάνουν όλα τα απαραίτητα νομοθετικά ή κανονιστικά μέτρα, ιδίως σε επίπεδο κληρονομικών, φορολογικών και τελωνειακών ρυθμίσεων (άρθρο 3). Συνιστάται επίσης να καθιερώνεται η τήρηση πλήρους αρχείου σχετικά με τα αιτήματα και τις προσφορές για ανταλλαγές (άρθρα 4-6). Σχετικά με την προστασία των πολιτιστικών αγαθών που διακινούνται, πρέπει να αναλαμβάνεται στο σχετικό συμφωνητικό η υποχρέωση συντήρησης από τον φορέα-αποδέκτη (άρθρο 7). Τα κράτη μέλη ενθαρρύνονται να παρέχουν πρόσθετη οικονομική ενίσχυση στους πολιτιστικούς οργανισμούς ειδικά για το σκοπό των ανταλλαγών (άρθρο 8). Ειδική μνεία γίνεται στην ανάγκη κάλυψης των κινδύνων στους οποίους εκτίθεται το αντικείμενο κατά τη μεταφορά και τη διάρκεια δανεισμού, αλλά και στη σκοπιμότητα θέσπισης συστημάτων κρατικής εγγύησης και αποζημίωσης για αντικείμενα μεγάλης αξίας (άρθρο 9). Τέλος, τα κράτη μέλη καλούνται να αναλάβουν εκστρατεία ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης των πολιτιστικών φορέων και του προσωπικού σχετικά με τη σημασία των ανταλλαγών ως προς την αμοιβαία κατανόηση των λαών και την ενθάρρυνση συμμετοχής τους σε αυτές (άρθρο 11).

Τέλος, ενθαρρύνεται η δημοσιοποίηση των σχετικών ρυθμίσεων από τους φορείς που έχουν συνάψει συμφωνίες ανταλλαγών, ώστε να χρησιμεύσουν ως πρότυπο, ενώ καλούνται οι αρμόδιοι οργανισμοί και ιδίως

το Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων (*ICOM*) να κυκλοφορήσουν πρακτικά εγχειρίδια με όλες τις μορφές και τα χαρακτηριστικά νόμιμης κυκλοφορίας πολιτιστικών αγαθών, τα οποία θα περιέχουν σχετικά υποδείγματα συμφωνητικών, και ιδίως ασφαλιστηρίων συμβολαίων (άρθρο 12). Επιπλέον, τονίζεται η ανάγκη η ανάπτυξη της κυκλοφορίας πολιτιστικών αγαθών να «συμβαδίζει με την επέκταση της δράσης ενάντια σε κάθε δυνατή μορφή παράνομης εμπορίας πολιτιστικών αγαθών» (άρθρο 13).

Σε θέματα που άπτονται της κινητικότητας πολιτιστικών αγαθών αναφέρεται και η Σύσταση του 1978 «σχετικά με την προστασία των κινητών πολιτιστικών αγαθών»: αναγνωρίζοντας τους κινδύνους που διατρέχουν τα πολιτιστικά αγαθά κατά τη μεταφορά και έκθεσή τους, περιλαμβάνει λεπτομερείς διατάξεις σχετικά με την πρόληψή τους. Συγκεκριμένα, τα κράτη μέλη καλούνται να λάβουν όλα τα απαραίτητα μέτρα για την ασφάλεια των πολιτιστικών αγαθών που διακινούνται μέσω πολιτιστικών ανταλλαγών και ιδίως για την προστασία τους από καταστροφή, φθορά, κλοπή και απώλεια. Ειδική αναφορά γίνεται και πάλι στα μέτρα που πρέπει να ληφθούν για τη βελτίωση της κάλυψης των κινδύνων μέσω της καθιέρωσης συστημάτων κρατικής εγγύησης ή μερικής ανάληψης των κινδύνων από το Κράτος και μέσω της καταβολής των σχετικών αποζημιώσεων. Τέλος, τα κράτη καλούνται να απλοποιήσουν τις διοικητικές και τελωνειακές διατυπώσεις σχετικά με τη νόμιμη κυκλοφορία των πολιτιστικών αγαθών.

Αξίζει να σημειωθεί –όπως ορθά επισημαίνεται συχνά¹²– ότι οι παραπάνω συστάσεις, παρότι δεν έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα, εκφράζουν πιο προωθημένες απόψεις για την προστασία, αλλά και την κινητικότητα, των πολιτιστικών αγαθών σε σχέση με τα δεσμευτικά κείμενα, χρησιμεύοντας, έτσι, ως πηγή κατευθυντήριων γραμμών για τη χάραξη αντίστοιχων πολιτικών και τη λήψη συγκεκριμένων μέτρων από τα κράτη.

¹² Βουδούρη – Στρατή 1999, Εισαγωγή σ. XX.

β. Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων (ICOM)

Αλλά και στο επίπεδο των μη κυβερνητικών οργανισμών έχουν προβλεφθεί ρυθμίσεις και δράσεις σχετικά με την κινητικότητα των μουσειακών αντικειμένων. Εξέχουσα θέση στο πεδίο των μουσείων κατέχει το Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων (*International Council of Museums - ICOM*) και ο Κώδικας Δεοντολογίας που έχει θεσπίσει για τα Μουσεία¹³. Ο Κώδικας, παρότι δεν έχει νομικά δεσμευτική ισχύ, καθορίζει το βασικό πλαίσιο αρχών και κανόνων για τη λειτουργία των μουσείων και εφαρμόζεται από τα μέλη του *ICOM*. Στις οδηγίες που περιέχονται στον Κώδικα σχετικά με την επιθυμητή επαγγελματική πρακτική των μουσείων έχουν περιληφθεί και παράγραφοι για σημαντικά ζητήματα που άπτονται της κινητικότητας των μουσειακών αντικειμένων.

Ειδικότερα, όσον αφορά στην απόκτηση και νόμιμη κατοχή των συλλογών, προβλέπεται η υποχρέωση υιοθέτησης και δημοσίευσης γραπτής πολιτικής απόκτησης, προστασίας και χρήσης των αντικειμένων (παράγραφος 2.1 *Πολιτική απόκτησης συλλογών*) και η μόνο κατ' εξαίρεση απόκτηση αντικειμένων, η οποία δεν εμπίπτει στην πολιτική αυτή, σε κάθε περίπτωση όμως όχι «χωρίς έγκυρα πιστοποιητικά» (παράγραφος 2.9 *Απόκτηση αντικειμένων εκτός της καθορισμένης πολιτικής του μουσείου*). Περαιτέρω, εισάγεται για τα μουσεία-μέλη του *ICOM* υποχρέωση άσκησης «δέουσας επιμέλειας» (*due diligence*), ώστε να εξακριβώνουν τη νόμιμη προέλευση ενός αντικειμένου ή είδους «πριν από την απόκτησή του με αγορά, δωρεά, δανεισμό, κληροδοσία ή ανταλλαγή», καθώς και η υποχρέωση σύνταξης πλήρους ιστορικού του αντικειμένου γι' αυτό το σκοπό, «από τη στιγμή της αποκάλυψης ή της δημιουργίας του» (παράγραφος 2.3 *Προέλευση Αντικειμένων και υποχρέωση επιμέλειας*).

¹³ Ο Κώδικας Δεοντολογίας εγκρίθηκε ομόφωνα από τη 15^η Γενική Συνέλευση του *ICOM* στο Μπουένος Άιρες στις 4/11/1986, τροποποιήθηκε με τον τίτλο «Κώδικας Δεοντολογίας του *ICOM* για τα Μουσεία» από την 20^η Γενική Συνέλευση στη Βαρκελώνη στις 6/7/2001 και αναθεωρήθηκε από τη 21^η Γενική Συνέλευση στη Σεούλ στις 8/10/2004.

Στη συνέχεια, σχετικά με τη νόμιμη διάθεση των συλλογών, προβλέπεται υποχρέωση τήρησης των νόμιμων υποχρεώσεων, διαδικασιών και όρων εκχώρησης των αντικειμένων (παράγραφος 2.12 *Νόμιμη ή άλλου είδους εκχώρηση*), ενώ ορίζεται ότι τυχόν έσοδα από εκποίηση πρέπει να χρησιμοποιούνται αποκλειστικά προς όφελος της συλλογής (παράγραφος 2.16 *Έσοδα από εκχώρηση συλλογών*).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παράγραφοι σχετικά με την απόσυρση και εκχώρηση αντικειμένων, συχνά ένα ζήτημα-ταμπού, το οποίο αντιμετωπίζεται με δυσπιστία και μεγάλη επιφύλαξη από την πλειονότητα της μουσειακής και αρχαιολογικής κοινότητας, ιδίως στις «χώρες-πηγές»: συγκεκριμένα, ορίζονται οι προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούνται, ώστε να αποσυρθεί ένα αντικείμενο – μεταξύ των οποίων κι ένα μάλλον περιοριστικό και υποκειμενικό αξιολογικό κριτήριο, «η τυχόν απώλεια εμπιστοσύνης του κοινού που ενδεχομένως θα μπορούσε να προκύψει από αυτή την ενέργεια» (παράγραφος 2.3 *Απόσυρση αντικειμένων από τις συλλογές ενός μουσείου*). Επίσης, καθορίζεται η αρμοδιότητα για τη λήψη της απόφασης απόσυρσης (παράγραφος 2.14 *Ευθύνη απόσυρσης*) και εισάγεται για το προσωπικό των μουσείων και των αρμόδιων διοικητικών αρχών ή συγγενών και στενών συνεργατών τους απαγόρευση αγοράς των αποσυρόμενων αντικειμένων των οποίων είχαν την ευθύνη (παράγραφος 2.17 *Αγορά συλλογών προερχόμενων από απόσυρση*).

Περαιτέρω, σημαντική κρίνεται η υποχρέωση καθορισμού συγκεκριμένης πολιτικής σχετικά με τη διαδικασία οριστικής απόσυρσης αντικειμένων από τις συλλογές του μουσείου με οποιονδήποτε τρόπο –«με δωρεά, μεταβίβαση, ανταλλαγή, πώληση, επαναπατρισμό ή καταστροφή»– και έγκυρης μεταβίβασης της κυριότητάς τους, καθώς και η υποχρέωση τήρησης πλήρους σχετικού αρχείου. Στο τέλος της σχετικής παραγράφου τονίζεται, πάντως, ότι η απόσυρση αντικειμένων πρέπει «κατά προτεραιότητα, (να) γίνεται προς όφελος ενός άλλου μουσείου» (παράγραφος 2.15 *Εκχώρηση αντικειμένων που έχουν αποσυρθεί από τις συλλογές*).

Σχετικά με τις εκθέσεις, εισάγεται γενική υποχρέωση των μουσείων να καθιστούν τα αντικείμενα των συλλογών τους προσιτά «με τον καλύτερο δυνατό τρόπο» (παράγραφος 3.2 *Διαθεσιμότητα των συλλογών*) και ειδικότερη υποχρέωση, ώστε οι εκθέσεις –μόνιμες και περιοδικές– «να συνάδουν με την αποστολή, την πολιτική και τους στόχους του μουσείου». Προστίθεται, ωστόσο, η ασφαλιστική δικλείδα-ρήτρα υπέρ των κατόχων των αντικειμένων οι εκθέσεις να μην λειτουργούν «εις βάρος της ποιότητας ή της προστασίας και συντήρησης των συλλογών» (παράγραφος 4.1 *Μόνιμες και περιοδικές εκθέσεις και ειδικές δραστηριότητες*). Πολύ σημαντική για τη σχέση μεταξύ νόμιμης και παράνομης διακίνησης είναι η ρητή αναφορά ότι τα μουσεία πρέπει να αποφεύγουν την έκθεση ή οποιαδήποτε χρήση αντικειμένων αμφισβητούμενης ή άγνωστης προέλευσης, καθώς με τον τρόπο αυτό «ενδέχεται να θεωρηθεί ότι ενθαρρύνουν και συμβάλλουν στην παράνομη διακίνηση πολιτιστικών αγαθών» (παράγραφος 4.5 *Εκθέσεις αντικειμένων άγνωστης προέλευσης*).

Τέλος, κρίσιμες, ιδίως για τις «χώρες-πηγές», είναι οι προβλέψεις του Κώδικα Δεοντολογίας του *ICOM* σχετικά με την προέλευση των συλλογών: ο Κώδικας κάνει λόγο για την ετοιμότητα που πρέπει να επιδεικνύουν τα μουσεία όσον αφορά στη «διεξαγωγή διαλόγου σε περίπτωση που τεθεί θέμα επιστροφής πολιτιστικών αγαθών στη χώρα ή τον λαό από τον οποίο προέρχονται» (παράγραφος 6.2 *Επιστροφή πολιτιστικών αγαθών*), ενώ γίνεται ειδική μνεία στην υποχρέωση άμεσης επιστροφής –«αν υπάρχει νομική δυνατότητα»– αντικειμένων την επιστροφή των οποίων ζητάει μια χώρα ή ένας λαός, ως τμήματος της πολιτιστικής ή φυσικής κληρονομιάς τους, και των οποίων μπορεί να αποδειχθεί η παράνομη εξαγωγή ή άλλη μεταβίβαση (παράγραφος 6.3 *Απόδοση πολιτιστικών αγαθών*).

Το περιεχόμενο των προβλέψεων του Κώδικα Δεοντολογίας του *ICOM* σχετικά με την κυκλοφορία των μουσειακών αντικειμένων κρίνεται σημαντικό, πλήρες και προωθημένο. Ωστόσο, η πρακτική του αξία μειώνεται από το γεγονός ότι ο Κώδικας στερείται δεσμευτικής ισχύος, ενώ δεν

προβλέπεται μηχανισμός παρακολούθησης της πραγματικής εφαρμογής του από τα μουσεία.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί η δημιουργία στο πλαίσιο του *ICOM* το 2009 μίας νέας διεθνούς «Επιτροπής για τη συγκρότηση συλλογών» (*Committee for Collecting - COMCOL*), με στόχο την ανταλλαγή εμπειριών σχετικά με θέματα όπως, μεταξύ άλλων, η συλλεκτική πολιτική, η απόσυρση αντικειμένων από τις συλλογές και η διεθνής συνεργασία των μουσείων.¹⁴

γ. Ομάδα Bizot

Το 1992 συστάθηκε η διεθνής ομάδα διοργανωτών εκθέσεων έργων τέχνης μεγάλης κλίμακας, γνωστή ως ομάδα *Bizot*,¹⁵ η οποία συγκεντρώνει στους κόλπους της τους διευθυντές των μεγαλύτερων μουσείων του κόσμου.¹⁶ Αρχικά, η ομάδα περιελάμβανε μόνο ευρωπαϊκά μουσεία, αλλά από το 1993 απέκτησε μέλη από την Αμερική και στη συνέχεια από όλο τον κόσμο. Η άτυπη αυτή ομάδα μέσα από τακτικές συναντήσεις των μελών της ανταλλάσσει απόψεις και προτάσεις σχετικά με τα μουσεία και τους επαγγελματίες των μουσείων.

Το 1995, με στόχο την κατάρτιση ενός κώδικα πρακτικής και συμπεριφοράς των μουσείων για την απλούστευση και τη μείωση του κόστους της διοργάνωσης διεθνών εκθέσεων έργων τέχνης, η ομάδα εκπόνησε ένα κείμενο κατευθυντήριων γραμμών –οι οποίες αναθεωρήθηκαν το 2002– με τίτλο «Γενικές αρχές διοίκησης των δανεισμών και της ανταλλαγής έργων τέχνης μεταξύ οργανισμών» (*General Principles on the Administration of Loans and the Exchange of Works of Art between Institutions*).¹⁷ Τα μέλη της ομάδας συμφώνησαν να ακολουθούν αυτές τις

¹⁴ Βλ. τον ιστότοπο της Επιτροπής: <http://www.comcol-icom.org>.

¹⁵ Από το όνομα της πρωτεργάτριας της ομάδας, *Irene Bizot*, γενικής διευθύντριας της Ένωσης Εθνικών Μουσείων της Γαλλίας (*Réunion des Musées Nationaux*).

¹⁶ Η Ελλάδα δεν συμμετέχει στην ομάδα *Bizot*.

¹⁷ Το σχετικό κείμενο είναι διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.lending-for-europe.eu/fileadmin/CM/public/documents/references/Bizot_Admin_of_loans.pdf.

αρχές για τα βραχυπρόθεσμα και τα μακροχρόνια δάνεια στα μουσεία τους. Το κείμενο περιλαμβάνει αρχές σχετικά με τα αιτήματα δανεισμού, τη μεταφορά και την ασφάλιση των αντικειμένων, τις χορηγίες, τα δικαιώματα αναπαραγωγής, τους συνοδούς των αντικειμένων (*couriers*), την ανταπόδοση των δανείων, καθώς και μία λίστα ελέγχου (*checklist*) σχετικά με τις προβλέψεις που πρέπει να περιλαμβάνουν τα συμφωνητικά δανεισμού.

Το 2008 συστάθηκε ομάδα εργασίας από μέλη της ομάδας, που ερεύνησαν την τρέχουσα πρακτική και τα οδοιπορικά έξοδα σχετικά με τους συνοδούς των αντικειμένων (*couriers*) στις διάφορες χώρες και πρότειναν σχετικές τροποποιήσεις στο κείμενο του 1995/2002 σχετικά με το ρόλο και τις ευθύνες τους. Οι αναθεωρημένες αρχές υιοθετήθηκαν από την ομάδα *Bizot* το 2009, με στόχο μία λογική και δίκαιη χρήση των συνοδών, ώστε να μην επιβαρύνεται αδικαιολόγητα ο προϋπολογισμός των εκθέσεων.¹⁸

Παρότι αφορούν σε έργα τέχνης, οι κατευθυντήριες γραμμές της ομάδας *Bizot* θεωρούνται από πολλά μουσεία διεθνώς ως προδιαγραφές που εφαρμόζονται σχετικά με τα θέματα δανεισμού. Λόγω αυτής τους της βαρύτητας, αποτελούν σημείο αναφοράς όσον αφορά στο δανεισμό μουσειακών αντικειμένων κι έχουν επηρεάσει τις μετέπειτα σχετικές δράσεις και πολιτικές, ιδίως στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

¹⁸ Το σχετικό κείμενο είναι διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://ec.europa.eu/culture/our-policy-development/doc/mobility_collections_report/bizot_group/courier_guidelines_ExecSummary.pdf.

2. Το ευρωπαϊκό πλαίσιο

α. Συμβούλιο της Ευρώπης

Το Συμβούλιο της Ευρώπης έχει αναπτύξει πλούσια δράση σε σχέση με τα πολιτιστικά αγαθά. Στις συμβάσεις που έχουν συναφθεί από τα κράτη μέλη του για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, ήδη από τη δεκαετία του '60, έχουν περιληφθεί και διατάξεις σχετικά με την κινητικότητα των αρχαιολογικών αντικειμένων, οι οποίες αντανακλούν συχνά μία προσπάθεια επίτευξης χρυσής τομής μεταξύ της ανάγκης για διεύρυνση της ευρωπαϊκής πολιτιστικής συνεργασίας και της απαίτησης των κρατών για διατήρηση του ελέγχου και της προστασίας της εθνικής τους πολιτιστικής κληρονομιάς.

Ειδικότερα, η «Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προστασία της Αρχαιολογικής Κληρονομιάς» του 1969 (Σύμβαση του Λονδίνου)¹⁹ προέβλεπε την υποχρέωση κάθε συμβαλλόμενου μέρους να «διευκολύνει την διάθεσιν των αρχαιολογικών αντικειμένων δια επιστημονικούς, πολιτιστικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς» (άρθρο 5 § α). Σύμφωνα με το άρθρο 6, ωστόσο, τα κράτη πρέπει να συνεργάζονται, ώστε να εξασφαλίζεται «ότι η διακίνησις διεθνώς των αρχαιολογικών αντικειμένων κατ' ουδένα τρόπον θα βλάψη την προστασίαν του πολιτιστικού και επιστημονικού ενδιαφέροντος δι' αυτά τα αντικείμενα». Ιδιαίτερα σημαντική είναι η πρόβλεψη στη δεύτερη παράγραφο του ίδιου άρθρου σχετικά με τη λήψη των αναγκαίων μέτρων από τα μουσεία και άλλα παρόμοια ιδρύματα, των οποίων ο τρόπος απόκτησης αντικειμένων είναι υπό κρατικό έλεγχο «προς αποφυγήν προσκλήσεως αρχαιολογικών αντικειμένων υπόπτων, δια κάποιον ειδικόν λόγον, διότι έχουν προέλθει εκ παρανόμων ανασκαφών ή παρανόμως εκ νομίμων ανασκαφών». Η ίδια

¹⁹ Κυρώθηκε από την Ελλάδα με το Ν. 1127/1981 «Περί κυρώσεως της εις Λονδίον την 6ην Μαΐου 1969 υπογραφείσης Ευρωπαϊκής Συμβάσεως δια την προστασίαν της αρχαιολογικής κληρονομιάς» (ΦΕΚ 32 Α') και αντικαταστάθηκε από τη Σύμβαση της Βαλέτας του 1992.

μέριμνα για τον περιορισμό διακίνησης προϊόντων παράνομης ανασκαφής ή προέλευσης προβλέπεται στο δεύτερο εδάφιο της ίδιας παραγράφου για τα μουσεία και παρόμοια ιδρύματα που δεν υπάγονται στον κρατικό έλεγχο.

Η αναθεωρημένη «Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προστασία της Αρχαιολογικής Κληρονομιάς» του 1992 (Σύμβαση της Βαλέτας)²⁰ περιέχει πιο ειδικές και συγκριμένες διατάξεις σχετικά με την πολιτιστική συνεργασία των συμβαλλόμενων μερών. Συγκεκριμένα, αυτά αναλαμβάνουν να διευκολύνουν την εθνική και διεθνή ανταλλαγή στοιχείων της αρχαιολογικής κληρονομιάς για επαγγελματικούς επιστημονικούς σκοπούς (άρθρο 8). Διατυπώνεται, εντούτοις, πάλι η επιφύλαξη ότι ταυτόχρονα λαμβάνονται κατάλληλα μέτρα, ώστε να διασφαλισθεί ότι αυτή η κυκλοφορία «δεν βλάπτει την πολιτιστική και επιστημονική αξία αυτών των στοιχείων». Περαιτέρω, προβλέπεται γενική υποχρέωση για προώθηση της πρόσβασης του κοινού σε σημαντικά στοιχεία της αρχαιολογικής κληρονομιάς των συμβαλλόμενων μερών και για ενθάρρυνση της έκθεσης στο κοινό «κατάλληλων επιλογών αρχαιολογικών αντικειμένων» (άρθρο 9).

β. Ευρωπαϊκή Ένωση

Η Συνθήκη για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας του 1957 (ΣΕΚ) δεν περιελάμβανε διατάξεις σχετικά με τα πολιτιστικά αγαθά. Κατά μία άποψη,²¹ η παράλειψη αυτή των πρωτοεργατών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής ΕΕ) ήταν σκόπιμη, καθώς ο πολιτισμός θεωρούνταν αρμοδιότητα και προνομιακό πεδίο δράσης του Συμβουλίου της Ευρώπης. Η μόνη σχετική αναφορά στη Συνθήκη της Ρώμης ήταν στο άρθρο 36, το οποίο –με στόχο

²⁰ Η Ελλάδα δεν έχει κυρώσει τη Σύμβαση της Βαλέτας.

²¹ Γραμματικάκη-Αλεξίου 2002, 274.

την προστασία εξω-οικονομικών αξιών²² εξαιρούσε μεταξύ άλλων τους «εθνικούς θησαυρούς, που έχουν καλλιτεχνική, ιστορική ή αρχαιολογική αξία»²³ από τη θεμελιώδη αρχή της ελεύθερης κυκλοφορίας των εμπορευμάτων εντός της Κοινότητας (που καθιερωνόταν σύμφωνα με τα άρθρα 30-34 της Συνθήκης). Κάθε κράτος μέλος ορίζει τους εθνικούς πολιτιστικούς του θησαυρούς και τα κατάλληλα μέτρα προστασίας, χωρίς όμως οι περιορισμοί που εισάγονται να είναι καταχρηστικοί ή να ασκούνται καταχρηστικά. Η πρόβλεψη αυτή για κατ' εξαίρεση αξιολογικό προσδιορισμό των προστατευτέων πολιτιστικών αγαθών που έχουν ιδιαίτερη σημασία – πρόβλεψη που κρίνεται περιοριστική και αντίθετη με τη διεθνή τάση διεύρυνσης της έννοιας της πολιτιστικής κληρονομιάς²⁴ επαναλήφθηκε στην Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη του 1986 και στη Συνθήκη του Μάαστριχτ του 1992, αλλά και στη Συνθήκη του Άμστερνταμ του 1997.

Με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ ο πολιτισμός ορίστηκε ως προτεραιότητα της ευρωπαϊκής πολιτικής. Έτσι, περιλήφθηκε για πρώτη φορά διάταξη πρωτογενούς ευρωπαϊκού δικαίου σχετικά με τον πολιτισμό. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 167²⁵ της ενοποιημένης απόδοσης της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση και της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης διακηρύσσεται ο σεβασμός της πολιτιστικής πολυμορφίας,²⁶ αλλά και η ανάγκη προβολής της κοινής πολιτιστικής κληρονομιάς (παράγραφος 1). Ειδικότερα, στους τομείς στους οποίους ενθαρρύνεται η συνεργασία των κρατών μελών και στους οποίους αναπτύσσεται συμπληρωματικά η δράση της ΕΕ, συγκαταλέγονται η

²² Lecrenier 1990, 91.

²³ Η απόδοση του όρου της Συνθήκης «εθνικοί θησαυροί» δεν συμφωνεί σε όλες τις γλώσσες, καθώς σε ορισμένες αντιστοιχεί στον όρο «εθνική πολιτιστική κληρονομιά» και σε άλλες στον όρο «εθνικό πολιτιστικό αγαθό», γεγονός που θα μπορούσε να δημιουργήσει προβλήματα στην ερμηνεία και εφαρμογή της διάταξης. (Βουδούρη 1992, 39-40)

²⁴ Ό.π., 40.

²⁵ Άρθρο 151 της Συνθήκης της Νίκαιας και πρώην άρθρο 128 Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση.

²⁶ Ο σεβασμός του πλούτου της πολιτιστικής και γλωσσικής της πολυμορφίας και η μέριμνα για την προστασία και ανάπτυξη της ευρωπαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς διακηρύσσεται και στο άρθρο 3 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Επίσης, ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης περιέχει διατάξεις σχετικά με τον πολιτισμό: στο άρθρο 13 ορίζεται ότι «η τέχνη και η επιστημονική έρευνα είναι ελεύθερες», ενώ στο άρθρο 22 διακηρύσσεται ότι «η ΕΕ σέβεται την πολιτιστική, θρησκευτική και γλωσσική πολυμορφία».

«βελτίωση της γνώσης και της διάδοσης του πολιτισμού και της ιστορίας των ευρωπαϊκών λαών» και οι «μη εμπορικές πολιτιστικές ανταλλαγές» (παράγραφος 2). Επίσης, ενθαρρύνεται η συνεργασία με τρίτες χώρες και με διεθνείς οργανισμούς με αρμοδιότητα στον πολιτιστικό τομέα, ειδικότερα με το Συμβούλιο της Ευρώπης. Τέλος, αξιολογείται η πρόβλεψη ότι «οι πολιτιστικές πτυχές» λαμβάνονται υπόψη σε όλες τις δράσεις που αναλαμβάνονται δυνάμει άλλων διατάξεων των Συνθηκών, με σκοπό το σεβασμό και την προώθηση της πολυμορφίας των πολιτισμών της ΕΕ (παράγραφος 4).

Η δράση της ΕΕ στο πεδίο του πολιτισμού έχει συμπληρωματικό χαρακτήρα και διέπεται από την αρχή της επικουρικότητας.²⁷ Το Συμβούλιο, αποφασίζοντας με ομοφωνία, θεσπίζει δράσεις ενθάρρυνσης σε αυτούς τους τομείς με τη διαδικασία της συναπόφασης ή διατυπώνει συστάσεις μετά από πρόταση της Επιτροπής.

Προκειμένου να επιτευχθεί ισορροπία, ιδίως μετά την καθιέρωση της ενιαίας αγοράς το 1992, ανάμεσα στην προστασία και τον έλεγχο της κυκλοφορίας των πολιτιστικών αγαθών και στην ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων –στην έννοια των οποίων περιλαμβάνονται για το κοινοτικό δίκαιο και τα πολιτιστικά αγαθά–²⁸ παρήχθησαν δύο κείμενα παράγωγου δικαίου, ο Κανονισμός (ΕΟΚ) 3911/92 του Συμβουλίου σχετικά με την εξαγωγή πολιτιστικών αγαθών που τέθηκε σε ισχύ το 1993²⁹ και η Οδηγία 93/7/ΕΟΚ για την επιστροφή πολιτιστικών αντικειμένων που έχουν απομακρυνθεί παράνομα από το έδαφος κράτους μέλους.³⁰ Επίσης, δεδομένης της ανυπαρξίας γενικού ορισμού των «εθνικών πολιτιστικών θησαυρών», για τους οποίους επιτρέπεται εξαίρεση από την αρχή της

²⁷ Σύμφωνα με την αρχή αυτή, η ΕΕ αναλαμβάνει δράση σε τομείς οι οποίοι δεν εμπίπτουν στην αποκλειστική της αρμοδιότητα, μόνον εάν και στο βαθμό που οι στόχοι της προβλεπόμενης δράσης δεν είναι δυνατό να επιτευχθούν επαρκώς από τα κράτη μέλη και μπορούν να επιτευχθούν καλύτερα σε επίπεδο Ένωσης.

²⁸ Lecrenier 1990, 89.

²⁹ Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 395 της 31/12/1992. Αντικαταστάθηκε από τον Κανονισμό αριθ. 116/2009 του Συμβουλίου της 18ης Δεκεμβρίου 2008 σχετικά με την εξαγωγή πολιτιστικών αγαθών (Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 039 της 10/02/2009).

³⁰ Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 074 της 27/03/1993.

ελεύθερης διακίνησης αγαθών, τα δύο αυτά κείμενα παρέχουν ένα πλαίσιο για έναν κοινοτικά αποδεκτό ορισμό.³¹

Ειδικότερα, ο Κανονισμός 3911/92 ορίζει τα σχετικά με την εξαγωγή πολιτιστικών αγαθών από το έδαφος της ΕΕ σε τρίτες χώρες, καθιερώνοντας μία κοινή ευρωπαϊκή εξαγωγική πολιτική. Για τις ανάγκες του Κανονισμού, ως πολιτιστικά αγαθά ορίζονται όσα απαριθμούνται στο παράρτημά του, το οποίο τα κατατάσσει σε δεκατέσσερις κατηγορίες βάσει του είδους και της παλαιότητάς τους. Ορισμένες από τις κατηγορίες αυτές καλύπτονται από τον Κανονισμό, εφόσον η οικονομική τους αξία είναι μεγαλύτερη από τα κατώτατα όρια που ορίζονται στο παράρτημα. Το κριτήριο της οικονομικής αξίας έχει επικριθεί ιδιαίτερα ως σχετικό και μη ασφαλές, καθώς σημαντικά στοιχεία της εθνικής πολιτιστικής κληρονομιάς ενδέχεται να μην έχουν απαραίτητα μεγάλη αγοραία αξία ή η αξία αυτή να ποικίλλει σημαντικά από εποχή σε εποχή.³²

Σύμφωνα με τον Κανονισμό, η εξαγωγή αυτών των πολιτιστικών αγαθών από κράτος μέλος προϋποθέτει την έκδοση άδειας εξαγωγής, η οποία ισχύει σε όλο το έδαφος της ΕΕ. Η άδεια εκδίδεται μετά από αίτηση του ενδιαφερομένου ανάλογα με την τοποθεσία του αντικειμένου: είτε από την αρμόδια αρχή του κράτους μέλους «στο έδαφος του οποίου βρισκόταν, κατά τρόπο νόμιμο και οριστικό, το εν λόγω πολιτιστικό αγαθό την 1η Ιανουαρίου 1993 ή, μετά την ημερομηνία αυτή, από μία αρμόδια αρχή του κράτους μέλους στο έδαφος του οποίου βρίσκεται είτε μετά τη νόμιμη και οριστική αποστολή από ένα άλλο κράτος μέλος είτε μετά την εισαγωγή του από τρίτη χώρα ή την επανεισαγωγή του από τρίτη χώρα στην οποία είχε αποσταλεί νομίμως από κράτος μέλος». Η εφαρμογή αυτής της ρύθμισης κρίνεται προβληματική, λόγω της δυσκολίας προσδιορισμού του τόπου όπου βρισκόταν το πολιτιστικό αγαθό τη συγκεκριμένη ημερομηνία. Κατά συνέπεια, είναι υπαρκτός ο κίνδυνος παράκαμψης της διάταξης με τη

³¹ Σταματούδη 2004, 266-273.

³² Βλ. Βουδούρη 1992, 41-42 και Γραμματικάκη-Αλεξίου 2002, 282.

μεταφορά αντικειμένων σε κράτη μέλη, όπου ισχύουν λιγότερο αυστηρές προϋποθέσεις εξαγωγής.³³

Κατ' εξαίρεση, το κράτος μέλος μπορεί να μην απαιτεί άδεια εξαγωγής για ορισμένα πολιτιστικά αγαθά που ορίζονται στο παράρτημα – συγκεκριμένα αρχαιολογικά αντικείμενα ηλικίας άνω των 100 ετών, προερχόμενα από χερσαίες και υποθαλάσσιες ανασκαφές και ανακαλύψεις ή αρχαιολογικούς χώρους– όταν αυτά είναι «περιορισμένου αρχαιολογικού ή επιστημονικού ενδιαφέροντος και δεν αποτελούν άμεσο προϊόν ανασκαφών, ευρημάτων και αρχαιολογικών χώρων εντός κράτους μέλους, και η παρουσία τους στην αγορά είναι νόμιμη».

Αντίθετα, η άδεια εξαγωγής μπορεί να μην χορηγείται, όταν τα πολιτιστικά αγαθά προστατεύονται από νομοθεσία του κράτους μέλους σχετικά με «τους εθνικούς θησαυρούς που έχουν καλλιτεχνική, ιστορική ή αρχαιολογική αξία στο οικείο κράτος μέλος». Σε περίπτωση που κάποιος από αυτούς τους «εθνικούς θησαυρούς» δεν εμπίπτουν στην έννοια του πολιτιστικού αγαθού σύμφωνα με τον κανονισμό, η εξαγωγή τους υπόκειται στην εθνική νομοθεσία του κράτους μέλους. Για την εφαρμογή του Κανονισμού εκδόθηκε ο Κανονισμός 752/93 του Συμβουλίου³⁴ σχετικά με τα κοινά έντυπα για την αίτηση άδειας εξαγωγής και για την άδεια,³⁵ ο οποίος τροποποιήθηκε με τον Κανονισμό 1526/98 της Επιτροπής.³⁶

Από την άλλη, η Οδηγία 93/7/ΕΟΚ,³⁷ λαμβάνοντας υπόψη την ελευθερία των κρατών μελών (σύμφωνα με το άρθρο 36 της Συνθήκης) να καθορίζουν τους «εθνικούς θησαυρούς» τους και να τους προστατεύουν,

³³ Γραμματικάκη-Αλεξίου 2002, 282.

³⁴ Για την εφαρμογή των Κανονισμών, η Ελλάδα εξέδωσε το ΠΔ 423/1995 «Λήψη μέτρων για την εφαρμογή των Κανονισμών (ΕΟΚ) αριθ. 3911/1992 του Συμβουλίου και 752/1993 της Επιτροπής σχετικά με την εξαγωγή πολιτιστικών αγαθών».

³⁵ Επίσημη Εφημερίδα της 31.3.1993 L 77.

³⁶ Επίσημη Εφημερίδα της 17.7.1998 L 201.

³⁷ Αρμόδια κεντρική αρχή για την εφαρμογή της Οδηγίας από την Ελλάδα είναι η νέα Διεύθυνση Τεκμηρίωσης και Προστασίας των πολιτιστικών αγαθών του ΥΠΠΟΤ, που συστήθηκε με το Ν. 3658/2008 «Μέτρα για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών». Βλ. Μπουτοπούλου 2008, 59.

αλλά και την ανάγκη να τεθεί σε εφαρμογή ένα σύστημα για την επιστροφή στα κράτη μέλη των πολιτιστικών αγαθών που χαρακτηρίζονται ως «εθνικοί θησαυροί» και που έχουν αφαιρεθεί παράνομα από το έδαφός τους, ρυθμίζει τις προϋποθέσεις και τη διαδικασία επιστροφής. Δεν ενδιαφέρει αν το πολιτιστικό αγαθό είναι προϊόν κλοπής, αλλά αρκεί να είναι προϊόν παράνομης εξαγωγής. Η Οδηγία –όπως και ο Κανονισμός 3911/92– δεν έχει αναδρομική ισχύ, αλλά εφαρμόζεται σε πολιτιστικά αγαθά που έχουν εξαχθεί παράνομα μετά την 1/1/1993.³⁸

Η Οδηγία καλύπτει μόνο τα αντικείμενα που χαρακτηρίζονται ως εθνικοί θησαυροί από ένα κράτος μέλος και ταυτόχρονα ανήκουν σε μία από τις κατηγορίες που περιγράφονται στο παράρτημά της. Ειδικά τα αντικείμενα που αποτελούν τμήμα «δημόσιων συλλογών απαριθμούμενων στους καταλόγους των μουσείων, των αρχείων και των ταμείων συντήρησης των βιβλιοθηκών» εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας, ακόμη και όταν δεν ανήκουν σε αυτές τις κατηγορίες. Αξίζει να σημειωθεί ότι για τον καλόπιστο νομέα που επιστρέφει το παράνομα εξαχθέν πολιτιστικό αγαθό, προβλέπεται καταβολή εύλογης αποζημίωσης από το κράτος μέλος που ζητεί την επιστροφή, εφόσον αποδειχθεί ότι ο καλόπιστος νομέας κατέβαλε τη δέουσα επιμέλεια και προσοχή κατά την απόκτηση του αντικειμένου. Η απόδειξη της καλής πίστης έχει σημασία κυρίως για τις περιπτώσεις εξαγωγής πολιτιστικών αγαθών πριν την 1/1/1993, καθώς, σύμφωνα με τον Κανονισμό 3911/92, μετά από αυτή την ημερομηνία μπορούν νόμιμα να εξαχθούν, αν συνοδεύονται από άδεια εξαγωγής.

Παρόλο που στόχος είναι η συνδυαστική εφαρμογή των δύο κειμένων, αυτά διαφέρουν ως προς το αντικείμενο προστασίας τους, καθώς η Οδηγία υιοθετεί τα υποκειμενικά κριτήρια των κρατών μελών σχετικά με τα προστατευτέα πολιτιστικά αγαθά και παρέχει γι' αυτό το λόγο στενότερη προστασία από τον Κανονισμό. Ενδιαφέρον από αυτή την άποψη έχει και η

³⁸ Η Ελλάδα έκανε χρήση της δυνατότητας που παρέχει η Οδηγία να επεκτείνεται η ισχύς της και πριν από την ημερομηνία αυτή με το άρθρο 10 παρ. 2 του Π.Δ. 133/1998, με το οποίο ενσωματώθηκε η Οδηγία στο ελληνικό δίκαιο (ΦΕΚ 106 Α').

παρατήρηση ότι ο Κανονισμός κάνει λόγο για «πολιτιστικά αγαθά, ενώ η Οδηγία για «πολιτιστικά αντικείμενα».³⁹

Σε επίπεδο ευρωπαϊκής πολιτικής και δράσης, το ειδικότερο ενδιαφέρον της ΕΕ για την κινητικότητα των ευρωπαϊκών συλλογών αρχίζει το 2002 και έκτοτε συνεχίζει να αυξάνεται με αμείωτους ρυθμούς, μέσα στα όρια που επιβάλλει η αρχή της επικουρικότητας. Βασική παραδοχή όλων των πρωτοβουλιών σε ευρωπαϊκό επίπεδο είναι ότι η κινητικότητα των συλλογών συνιστά πρόσφορο μέσο προσέγγισης και γνωριμίας των ευρωπαϊκών πολιτισμών στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και της οικοδόμησης μίας κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας.

Ειδικότερα, το 2002⁴⁰ το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής «το Συμβούλιο»), θεωρώντας ότι η κινητικότητα αποτελεί σημαντικό εργαλείο «για την ανάδειξη της πολιτιστικής πολυμορφίας της Ευρώπης και την ενίσχυση της πολιτιστικής συνεργασίας», καλεί τα κράτη μέλη και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή να λάβουν συγκεκριμένα μέτρα «για τη διευκόλυνση ή την προώθηση της κινητικότητας προσώπων και της κυκλοφορίας έργων στον πολιτιστικό τομέα». Το 2002⁴¹, επίσης, το Συμβούλιο, με στόχο «να τεθεί ο πολιτισμός στην καρδιά της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης», συμφώνησε στη θέσπιση προγράμματος εργασιών για τον πολιτισμό, ορίζοντας την «ανάπτυξη και προώθηση της κινητικότητας των προσώπων και των έργων στον πολιτιστικό τομέα» ως ένα από τα ενδεικτικά θέματα που πρέπει να περιλαμβάνει το πρόγραμμα εργασιών.

Το 2003⁴² το Συμβούλιο, με στόχο την περαιτέρω ανάπτυξη των πολιτιστικών δεσμών μεταξύ των κρατών μελών, προκειμένου «να προωθηθεί η γνώση της κοινής πολιτιστικής κληρονομιάς και πολιτιστικής

³⁹ Σταματούδη 2004, 267-8.

⁴⁰ Ψήφισμα του Συμβουλίου της 19ης Δεκεμβρίου 2002 για την εφαρμογή του προγράμματος εργασιών όσον αφορά την ευρωπαϊκή συνεργασία στον τομέα του πολιτισμού: ευρωπαϊκή προστιθέμενη αξία και κινητικότητα προσώπων και κυκλοφορία έργων στον πολιτιστικό τομέα (2003/C 13/03).

⁴¹ Ψήφισμα του Συμβουλίου της 25ης Ιουνίου 2002 για ένα νέο πρόγραμμα εργασιών όσον αφορά την ευρωπαϊκή συνεργασία στον τομέα του πολιτισμού (2002/C 162/03).

⁴² Ψήφισμα του Συμβουλίου της 24ης Νοεμβρίου 2003 σχετικά με τη συνεργασία μεταξύ πολιτιστικών ιδρυμάτων στον τομέα των μουσείων (2003/C 295/01).

ποικιλομορφίας στο πλαίσιο της Ευρώπης», τόνισε την ανάγκη βελτίωσης της συνεργασίας σε διάφορους τομείς, μεταξύ άλλων και τη συνεργασία για τη διοργάνωση εκθέσεων. Ειδικότερα, στο ψήφισμα ενθαρρύνεται η διοργάνωση εκθέσεων με διακρατική συνεργασία και με θέματα που αφορούν «τις επαφές, τις επιδράσεις και τις σχέσεις μεταξύ των ευρωπαϊκών λαών ανά τους αιώνες», η κυκλοφορία «τεχνουργημάτων, έργων τέχνης και συλλογών» μεταξύ των κρατών μελών, με σκοπό την έκθεσή τους και την προβολή της κοινής πολιτιστικής κληρονομιάς και η σύγκριση των νομοθεσιών και των πρακτικών των κρατών μελών σχετικά με τη διοργάνωση διεθνών εκθέσεων και τη μεταφορά έργων, «ιδίως όσον αφορά τις κρατικές εγγυήσεις σχετικά με τα έξοδα ασφάλισης, καθώς και τις διατάξεις για τις αξιώσεις τρίτων όσον αφορά δανεισμένα έργα».

Το 2004⁴³ το Συμβούλιο ορίζει ομόφωνα στα συμπεράσματά του την κινητικότητα των έργων τέχνης, των συλλογών και των εκθέσεων, ως μία από τις πέντε προτεραιότητες του Σχεδίου εργασίας για τον πολιτισμό 2005-2006. Σημειώνοντας το σημαντικό πολιτιστικό δυναμικό της Ευρώπης και ότι οι πολίτες πρέπει να ωφελούνται από αυτό, αλλά και αναγνωρίζοντας την «από κάτω προς τα πάνω» συνεισφορά της διασυνοριακής κινητικότητας στην ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη, καθώς και τη σημασία της προβολής της κοινής πολιτιστικής κληρονομιάς της Ευρώπης, σύμφωνα με το άρθρο 151 της Συνθήκης, έθεσε δύο στόχους: από τη μία τη σύσταση μίας αντιπροσωπευτικής Επιτροπής εμπειρογνομόνων από μουσεία για την παροχή συμβουλών σχετικά με τη διευκόλυνση της κινητικότητας των συλλογών, ιδίως ως προς τα θέματα της ασφάλισης και κρατικής εγγύησης, τη θέσπιση προδιαγραφών για τους συνοδούς των αντικειμένων (*couriers*) και τα συμφωνητικά δανεισμού, την καταχώρηση και την ψηφιοποίηση, και από την άλλη την ανάπτυξη και εφαρμογή ενός σχεδίου δράσης για την κινητικότητα των ευρωπαϊκών συλλογών.

⁴³ Εισαγωγικό σημείωμα της 29ης Οκτωβρίου 2004 για το Σχέδιο Συμπερασμάτων του Συμβουλίου σχετικά με το Σχέδιο Εργασίας για τον Πολιτισμό 2005-2006 (13839/04).

Αλλά και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο έχει εκφράσει κατά καιρούς την υποστήριξή του στην πολιτιστική συνεργασία στην ΕΕ. Ήδη από το 2001 με το ψήφισμά του «σχετικά με την πολιτιστική συνεργασία στην Ευρώπη»⁴⁴ τόνιζε τη σημασία των ανταλλαγών στον πολιτιστικό τομέα για την ευρωπαϊκή συνοχή και ολοκλήρωση και ενθάρρυνε τις ενισχυμένες συνεργασίες των κρατών μελών για την καθιέρωση «ενός ευρωπαϊκού πολιτιστικού χώρου», ενώ καλούσε για δημιουργία δικτύων και υπηρεσιών τηλεματικής για τη διασύνδεση των πολιτιστικών φορέων, μεταξύ αυτών και των μουσείων. Επίσης, ενδεικτικά αναφέρεται το ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου «σχετικά με την ευρωπαϊκή ατζέντα για τον πολιτισμό σ' έναν κόσμο παγκοσμιοποίησης»⁴⁵, στο οποίο τάσσεται υπέρ της διασυνοριακής ροής πολιτιστικών προϊόντων και αναγνωρίζει το σημαντικό ρόλο της διασυνοριακής κινητικότητας της ευρωπαϊκής τέχνης και του πολιτισμού στη διάδοση των ευρωπαϊκών αξιών, καθώς και στη διατήρηση και την ανάπτυξη της πολιτιστικής ποικιλομορφίας και του διαπολιτισμικού διαλόγου.

Σε πρακτικό επίπεδο, η δραστηριότητα σχετικά με την κινητικότητα των συλλογών περιοριζόταν αρχικά στην ανάληψη πρωτοβουλιών από το εκάστοτε κράτος μέλος που ασκούσε την προεδρία της ΕΕ, ιδίως με τη διοργάνωση διαδοχικών συνεδρίων σε διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις⁴⁶ και με την εκπόνηση κειμένων πολιτικής. Σε αυτό το πλαίσιο, σημαντική ήταν η πρωτοβουλία της ολλανδικής προεδρίας το 2005 –στηριζόμενης στα ευρήματα μίας μελέτης που είχε παραγγείλει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή για τα εθνικά συστήματα κρατικής εγγύησης σε 31 ευρωπαϊκές χώρες και στα συμπεράσματα του συνεδρίου “Museum Collections on the Move”– να αναθέσει σε μία ευρωπαϊκή ομάδα εργασίας εμπειρογνομόνων από

⁴⁴ Ψήφισμα 2000/2323(INI).

⁴⁵ Ψήφισμα 2007/2211(INI).

⁴⁶ *Enhancement and Promotion of Cultural Heritage of European Significance*, 17-19 Μαρτίου 2003, Αθήνα και Δελφοί.

Which Management Standards and Models for Europe's Museums?, 9-10 Οκτωβρίου 2003, Νάπολη.

Museum Collections on the Move, 28-29 Οκτωβρίου 2004, Χάγη.

Increasing the Mobility Of Collections, 27-28 Νοεμβρίου 2005, Μάντσεστερ.

Encouraging the Mobility of Collections, 20-21 Ιουλίου 2006, Ελσίνκι.

Collection Mobility in Europe: Building up Trust and Networking, 6-7 Μαΐου 2007, Βρέμη.

ευρωπαϊκά μουσεία⁴⁷ την εκπόνηση έκθεσης σχετικά με τη διευκόλυνση της κινητικότητας των συλλογών. Η έκθεση που προέκυψε, με τίτλο «Δανείζοντας στην Ευρώπη. Συστάσεις σχετικά με την κινητικότητα των συλλογών για τα ευρωπαϊκά μουσεία» (*Lending to Europe. Recommendations on collection mobility for European museums*),⁴⁸ περιλαμβάνει πρακτικές συμβουλές και συστάσεις προς τους επαγγελματίες των μουσείων, τα κράτη μέλη και τα ευρωπαϊκά όργανα σχετικά με οκτώ θέματα που κρίθηκαν ότι θέτουν τα περισσότερα και πιο συνήθη εμπόδια στην κινητικότητα των συλλογών: διοίκηση δανεισμών από τα μουσεία, εκτίμηση αξίας-μη ασφάλιση-κρατική εγγύηση και ασφάλιση, ασυλία από κατάσχεση, μακροχρόνια δάνεια, αντίτιμο δανεισμού, εκδόσεις/πνευματικά δικαιώματα, ψηφιοποίηση και εμπιστοσύνη μεταξύ των μουσείων. Η έκθεση, που αποτελεί σημείο αναφοράς για το θέμα της κινητικότητας, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η υλοποίηση των συστάσεων εξαρτάται από την υποστήριξή τους από όλους τους εμπλεκόμενους φορείς (μουσεία, κράτη μέλη και ευρωπαϊκά όργανα) και τη θέσπιση μιας διαδικασίας παρακολούθησης της εφαρμογής τους.

Στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια της αυστριακής προεδρίας το 2006, μία ομάδα εκπροσώπων έξι διαδοχικών προεδριών (2004-2007) συναντήθηκε στη Βιέννη, προκειμένου να καταρτίσει σχέδιο δράσης για το δανεισμό μεταξύ των ευρωπαϊκών μουσείων. Το προσχέδιο του σχεδίου δράσης εγκρίθηκε από το Συμβούλιο κατά τη διάρκεια της φινλανδικής προεδρίας το Νοέμβριο του 2006 με τίτλο «Σχέδιο Δράσης για την προώθηση της κινητικότητας των μουσειακών συλλογών και τις προδιαγραφές δανεισμού» (*Action Plan for the EU Promotion of Museum Collections' Mobility and Loan Standards*).⁴⁹

⁴⁷ Υπό την προεδρία του διευθυντή του *Rijksmuseum* του Άμστερνταμ, *Ronald de Leeuw*.

⁴⁸ Η έκθεση είναι διαθέσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.lending-for-europe.eu/fileadmin/CM/public/documents/policy/Lending_to_Europe.pdf.

⁴⁹ Το πλήρες κείμενο του Σχεδίου Δράσης είναι διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.nemo.org/fileadmin/Dateien/public/topics/Collection_Mobility/Members/Action_Plan_for_the_EU_Promotion.pdf.

Το Σχέδιο Δράσης στηρίχθηκε στις ίδιες θεματικές προτεραιότητες με την έκθεση *Lending to Europe*, καταγράφοντας τα βασικά ζητήματα και τις άμεσες δράσεις για την περίοδο 2006-2007 για καθεμία απ' αυτές. Μεταξύ άλλων, προτεινόταν η τυποποίηση και προσαρμογή των κατευθυντήριων γραμμών της ομάδας *Bizot*⁵⁰, με απώτερο στόχο την εφαρμογή τους από όλα τα μουσεία, ανεξαρτήτως είδους. Για την υλοποίηση του Σχεδίου Δράσης συστάθηκαν έξι ομάδες εργασίας από εμπειρογνώμονες, με στόχο να προτείνουν συγκεκριμένες λύσεις για κάθε θέμα δράσης, συγκεκριμένα για τη διοίκηση των δανεισμών και τα πρότυπα δανεισμού, τα συστήματα κρατικής εγγύησης, την εκτίμηση της αξίας, την αυτασφάλιση και τη μη ασφάλιση των πολιτιστικών αγαθών, την ασυλία από κατάσχεση, το αντίτιμο δανεισμού και τα μακροχρόνια δάνεια και την οικοδόμηση εμπιστοσύνης / δικτύωση.⁵¹

Το 2007, κατά τη διάρκεια της γερμανικής προεδρίας, εκδόθηκε η δήλωση της Βρέμης για την κινητικότητα των συλλογών από τους συμμετέχοντες σε σχετικό συνέδριο.⁵² Η δήλωση καλούσε σε ανάληψη δράσης, προκειμένου να ξεπεραστούν τα εμπόδια που τίθενται στην κινητικότητα των μουσειακών αντικειμένων στην Ευρώπη, «λαμβάνομένων πάντα υπόψη της φροντίδας και της ασφάλειας των αντικειμένων», τόνιζε την ανάγκη να γίνουν ευρύτερα γνωστά τα διαθέσιμα εργαλεία των μουσείων που διευκολύνουν το δανεισμό και να αναπτυχθούν δίκτυα συνεργασίας.

Το 2007 είναι το έτος που η ΕΕ αναλαμβάνει κεντρική και συντονισμένη δράση σχετικά με την κινητικότητα: βάσει σχετικής πρότασης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, το Συμβούλιο εγκρίνει ομόφωνα την

⁵⁰ Βλ. παραπάνω σ. 15.

⁵¹ Για το αντικείμενο και το έργο των ομάδων εργασίας βλ. <http://www.nba.fi/mobility/groups.htm>.

⁵² *Collection Mobility in Europe: Building up Trust and Networking*, 6-7 Μαΐου 2007. Το κείμενο της Δήλωσης είναι διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.lending-for-europe.eu/fileadmin/CM/public/documents/policy/Bremen-declaration.pdf>.

ευρωπαϊκή Ατζέντα για τον πολιτισμό⁵³. Η υλοποίηση των στόχων της Ατζέντας τίθεται πλέον στη βάση τριετών προγραμμάτων εργασίας, σύμφωνα με τις εκάστοτε προτεραιότητες που ορίζει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Στο πλαίσιο υλοποίησης της Ατζέντας, υιοθετήθηκαν ως μέθοδοι εργασίας ο διάλογος με τον πολιτιστικό τομέα και η ανοιχτή μέθοδος συντονισμού – ΑΜΣ (*Open Coordination Method – OMC*). Ειδικότερα, η ΑΜΣ προκρίθηκε ως ένα κατάλληλο για τον τομέα του πολιτισμού εργαλείο προώθησης της συνεργασίας και της ανταλλαγής βέλτιστων πρακτικών σε ένα ευέλικτο και μη δεσμευτικό πλαίσιο συμμετοχής και διαβούλευσης των κρατών μελών. Η πολιτιστική πολυμορφία και ο διαπολιτισμικός διάλογος καθορίστηκαν ως ένας από τους τρεις πυλώνες της Ευρωπαϊκής Ατζέντας για τον πολιτισμό.⁵⁴ Σε αυτόν τον άξονα εντάχθηκαν ως προτεραιότητες για την περίοδο 2008-2010 και η κινητικότητα των καλλιτεχνών και άλλων επαγγελματιών του πολιτιστικού τομέα, καθώς και η προώθηση της πρόσβασης στην πολιτιστική κληρονομιά, ιδίως μέσω της αύξησης της κινητικότητας των συλλογών.

Έτσι, το 2008 συστήνεται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή ομάδα εμπειρογνομόνων από τα 27 κράτη μέλη για την κινητικότητα των συλλογών. Έργο της ομάδας εργασίας ήταν –στηριζόμενη στο έργο των έξι ομάδων εργασίας που συστάθηκαν στο πλαίσιο του Προγράμματος Δράσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την προώθηση της κινητικότητας των συλλογών των μουσείων και τις προδιαγραφές δανεισμού του 2006– να εξετάσει και να διατυπώσει προτάσεις στους εξής ενδεικτικούς τομείς: κίνητρα για την κινητικότητα των συλλογών –μεταξύ άλλων για τα μακροπρόθεσμα δάνεια–, τρόποι εξάλειψης των υφιστάμενων εθνικών φραγμών στην κινητικότητα συλλογών, σύγκριση εθνικών νόμων για τη λειτουργία των μουσείων, πρόληψη των κλοπών, επιστροφή κλαπέντων

⁵³ Ψήφισμα του Συμβουλίου της 16ης Νοεμβρίου 2007 σχετικά με μια ευρωπαϊκή ατζέντα για τον πολιτισμό (2007/C 287/01).

⁵⁴ Οι άλλοι δύο είναι η προώθηση του πολιτισμού ως καταλύτη της δημιουργικότητας στο πλαίσιο της στρατηγικής της Λισσαβόνας για την ανάπτυξη, την απασχόληση, την καινοτομία και την ανταγωνιστικότητα και η προώθηση του πολιτισμού ως ζωτικού στοιχείου των διεθνών σχέσεων της Ένωσης.

αντικειμένων και λαθρεμπόριο συλλεκτικών αντικειμένων, καθώς και προώθηση της πρόσβασης στα μουσεία.

Οι 27 εμπειρογνώμονες που ορίστηκαν από τα κράτη μέλη χωρίστηκαν σε πέντε υποομάδες εργασίας, οι οποίες εξέτασαν επιμέρους θέματα και διεξήγαγαν έρευνα με εξειδικευμένα για κάθε θέμα ερωτηματολόγια που απευθύνθηκαν προς τα κράτη-μέλη, τα μουσεία και τους συλλέκτες. Η ομάδα εργασίας για την κινητικότητα των συλλογών ολοκλήρωσε το έργο της τον Ιούνιο του 2010 με τη σύνταξη τελικής έκθεσης, στην οποία διατυπώνονται συστάσεις προς τα κράτη-μέλη, την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και τη μουσειακή κοινότητα για τα εξής θέματα: συστήματα κρατικής εγγύησης, ασυλία από κατάσχεση, μακροχρόνια δάνεια, πρόληψη της κλοπής και της παράνομης διακίνησης και κινητικότητα των επαγγελματιών στον πολιτιστικό τομέα.⁵⁵

Το 2011 συστάθηκαν νέες ομάδες εργασίας με την ανοιχτή μέθοδο συντονισμού στον τομέα του πολιτισμού βάσει του «Σχεδίου Εργασίας για τον Πολιτισμό 2011-2014» (*Work Plan for Culture 2011-2014*),⁵⁶ με το οποίο καθορίστηκαν τέσσερις προτεραιότητες. Η προτεραιότητα C αφορά τα προγράμματα υποστήριξης της κινητικότητας επαγγελματιών του πολιτισμού, ενώ η προτεραιότητα D τιτλοφορείται «Πολιτιστική κληρονομιά συμπεριλαμβανομένης της κινητικότητας των συλλογών». Σε αυτό το πλαίσιο περιλαμβάνεται και το θέμα «Εξέταση τρόπων και μέσων απλούστευσης της διαδικασίας δανεισμού». Συγκεκριμένα, έργο των εμπειρογνομώνων των κρατών μελών είναι να εντοπίσουν καλές πρακτικές σχετικά με την κινητικότητα των συλλογών, με σκοπό να παραχθούν δύο βασικά προϊόντα μέχρι το τέλος του 2012: μία δέσμη εργαλείων (*toolkit*) με κατευθυντήριες γραμμές, πρότυπα και «οδηγούς χρήστη» για την κρατική εγγύηση, καθώς και ένα εγχειρίδιο καλών πρακτικών για τις εθνικές αρχές σχετικά με άλλα θέματα που συνδέονται με το δανεισμό, ειδικότερα τη

⁵⁵ Για τα αποτελέσματα των εργασιών της Ομάδας βλ. http://ec.europa.eu/culture/our-policy-development/doc1575_en.htm.

⁵⁶ Βλ. Συμπεράσματα του Συμβουλίου και των αντιπροσώπων των κρατών μελών των συνερχομένων στο πλαίσιο του Συμβουλίου σχετικά με το πρόγραμμα εργασιών στον πολιτιστικό τομέα 2011-2014 (2010/C 325/01).

μεταφορά των αντικειμένων (*transport*), την αξιολόγηση των κινδύνων (*risk assessment*), την εκτίμηση της αξίας των αντικειμένων (*valuation*) και την ανάληψη από κοινού ευθύνης από τον δανείζοντα και τον δανειζόμενο (*shared liability*).

Τέλος, σημαντική στο θέμα της κινητικότητας των συλλογών κρίνεται και η συμβολή του διακρατικού έργου *Collections Mobility 2.0, Lending for Europe*. Συγκεκριμένα, το έργο προέκυψε μέσα από τη ζύμωση των εθνικών εκπροσώπων που συμμετείχαν στην ομάδα εργασίας της περιόδου 2008-2010 για την κινητικότητα των συλλογών, οι οποίοι ανέλαβαν την πρωτοβουλία να υποβάλουν σχετική αίτηση για χρηματοδότηση στο Πρόγραμμα *Culture 2007-2013*. Εκ μέρους της Ελλάδας συμμετείχε η Διεύθυνση Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων – Τμήμα Εκθέσεων και Μουσειολογικής Έρευνας του ΥΠΠΟΤ. Βασική δράση του έργου ήταν η «εκπαίδευση των εκπαιδευτών» μέσω τριών σεμιναρίων που διοργανώθηκαν για επαγγελματίες των μουσείων με την εξής θεματολογία: εκτίμηση αξίας αντικειμένων, ασφάλιση, κρατική εγγύηση και από κοινού ευθύνη, ασυλία από κατάσχεση, μακροχρόνια δάνεια και παιχνίδι προσομοίωσης δανεισμού. Επίσης, παρήχθη ένα πρακτικό εκπαιδευτικό πακέτο, ένα θεωρητικό εγχειρίδιο με τίτλο *Encouraging Collections Mobility – A Way Forward for Museums in Europe*⁵⁷ και ένας ιστότοπος με τα αποτελέσματα του έργου, που λειτουργεί και ως κεντρικό σημείο πληροφόρησης για θέματα κινητικότητας των συλλογών.⁵⁸ Το έργο ολοκληρώθηκε το 2010. Με στόχο τη βιωσιμότητα και τη διάχυση των αποτελεσμάτων του έργου, προβλέπεται να διεξαχθούν εκπαιδευτικά σεμινάρια σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, με τη συμμετοχή των επαγγελματιών που εκπαιδεύθηκαν στο πλαίσιο του έργου. Έτσι, σχεδιάζεται από το ΥΠΠΟΤ η διοργάνωση σεμιναρίου στην Αθήνα τον Σεπτέμβριο του 2011 για επαγγελματίες κρατικών και ιδιωτικών μουσείων

⁵⁷ Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://www.lending-for-europe.eu/fileadmin/CM/public/handbook/Encouraging_Collections_Mobility_A4.pdf.

⁵⁸ Η ηλ. διεύθυνση του ιστότοπου είναι: <http://www.lending-for-europe.eu>.

όλης της χώρας, ώστε να διαδοθούν οι καλές πρακτικές που προέκυψαν από το έργο.

γ. Δίκτυο Ευρωπαϊκών Μουσειακών Οργανισμών (NEMO)

Το Δίκτυο Ευρωπαϊκών Μουσειακών Οργανισμών (*Network of European Museum Organizations – NEMO*) αποτελεί ένα άτυπο, αλλά σημαντικό, δίκτυο που αποτελείται από εκπροσώπους μουσείων 32 ευρωπαϊκών χωρών – κρατών μελών της ΕΕ και χωρών που έχουν υπογράψει συμφωνίες σύνδεσης με την ΕΕ. Στην έκθεση *Lending to Europe* περιλαμβανόταν σύσταση για την ανάπτυξη ευρωπαϊκών κατευθυντήριων γραμμών από το NEMO για την αύξηση της κινητικότητας των συλλογών.⁵⁹ Το NEMO συμμετείχε μάλιστα ως παρατηρητής στις εργασίες της ομάδας εργασίας για την κινητικότητα των συλλογών που συστάθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή το 2008.⁶⁰

Το 2005 το NEMO, μετά από τη διεξαγωγή εκτεταμένης έρευνας σχετικά με τα συμφωνητικά δανεισμού που χρησιμοποιούνται στα κράτη μέλη της ΕΕ για τον εντοπισμό των βέλτιστων πρακτικών, κατέληξε σε ένα πρότυπο συμφωνητικό δανεισμού για όλα τα είδη μουσείων, με στόχο την ενθάρρυνση της συνεργασίας των μουσείων και την αύξηση της κινητικότητας των συλλογών. Το πρότυπο –που προσφέρεται διαδικτυακά σε δεκατρείς γλώσσες⁶¹ περιέχει στοιχεία για το δανειστή και το δανειζόμενο, τις λεπτομέρειες της έκθεσης, τα αντικείμενα που δανείζονται και το κόστος ασφάλισης. Το πρότυπο συμφωνητικό δανεισμού συνοδεύεται από χωριστό κείμενο Όρων δανεισμού, που αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του συμφωνητικού δανεισμού, με τα ακόλουθα κεφάλαια: Γενικοί όροι, κόστη, ευθύνη, συσκευασία και μεταφορά, συνοδοί (*couriers*), φροντίδα αντικειμένων και εγκατάσταση, περιβάλλον, αναπαραγωγές και

⁵⁹ Βλ. παραπάνω σ. 27.

⁶⁰ Βλ. παραπάνω σ. 29.

⁶¹ Τα κείμενα είναι διαθέσιμα στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
http://www.nemo.org/index.php?id=117&STIL=0&C_UID=2.

δημοσιότητα, χορηγία, υπαναχώρηση και καταγγελία, υποχρέωση αναφοράς, ασυλία από κατάσχεση, εφαρμοστέο δίκαιο και δικαιοδοσία.

Τέλος, το *NEMO* –σε μία προσπάθεια εναρμόνισης των πρακτικών, αλλά και σεβασμού των ιδιαίτερων αναγκών κάθε περίπτωσης– έχει αναπτύξει ένα εύχρηστο ηλεκτρονικό εργαλείο και σχετικό οδηγό χρήστη, με το οποίο παρέχεται σε κάθε μουσείο η δυνατότητα να δημιουργήσει το δικό του –προσαρμοσμένο στα διαφορετικά χαρακτηριστικά της εκάστοτε συνεργασίας– έγγραφο δανεισμού στο Διαδίκτυο, επιλέγοντας μεταξύ διαφορετικών εκδοχών σχετικά με τους όρους δανεισμού που θα περιέχονται στο συμφωνητικό.⁶² Οι άτυπες αυτές πρωτοβουλίες του *NEMO* κρίνονται ενδιαφέρουσες και καινοτόμες, αλλά δεν έχουν ακόμα τύχει της ανάλογης αποδοχής και ευρύτητας εφαρμογής από τα ευρωπαϊκά μουσεία.

⁶² Το εργαλείο είναι διαθέσιμο στην ηλ. διεύθυνση http://www.nemo.org/index.php?id=113&no_cache=1&C_UID=18.

3. Το ελληνικό πλαίσιο

α. Οι προγενέστερες ρυθμίσεις

Η διαφύλαξη του υλικού πολιτισμού των ένδοξων προγόνων, των αρχαίων Ελλήνων, υπήρξε σύμφυτη τόσο με το ιδεολογικό υπόβαθρο της Επανάστασης του 1821 –ως συστατικό στοιχείο της νέας εθνικής συνείδησης– όσο και με τη νομοποιητική βάση της ελευθερίας των Ελλήνων –ως κληρονόμων του αρχαιοελληνικού κλέους, το οποίο χρησίμευσε ως θεμέλιο της ανωτερότητας του πολιτισμού της Ευρώπης. Πράγματι, από τα πρώτα βήματα του απελευθερωτικού αγώνα, υπήρξε μέριμνα να προστατευθούν οι αρχαιότητες από την πώληση και μεταφορά στο εξωτερικό. Η προστασία αυτή ερμηνεύεται τόσο ως τρόπος οικειοποίησης του εξιδανικευμένου ευρωπαϊκού ιδεολογήματος για την αρχαία Ελλάδα και της σχετικής αρχαιολατρίας των Ευρωπαίων, όσο και ως μέσο απόδειξης ότι οι Έλληνες ήταν αντάξιοι εθνικής ανεξαρτησίας και ευρωπαϊκής υποστήριξης για τη «συμπερίληψη του ελληνικού κράτους στην ευρωπαϊκή νεωτερικότητα».⁶³

Ήδη από το 1827, η τρίτη Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας έλαβε σχετική απόφαση απαγόρευσης⁶⁴, την οποία επικύρωσε η Εθνοσυνέλευση του Άργους το 1829, εξουσιοδοτώντας, ωστόσο, την Κυβέρνηση «να συγχωρή την εξαγωγή μόνο συντριμμάτων των αρχαιοτήτων και όταν μόνον ζητώνται ως συντελούντα εις τας αρχαιολογικάς έρευνας επιστημονικού τινος καταστήματος οποιασδήποτε Κυβερνήσεως»⁶⁵. Στην υιοθέτηση του σχετικού ψηφίσματος της Εθνοσυνέλευσης του Άργους, μετά από εισήγηση του Καποδίστρια, φαίνεται ότι συνέβαλε καθοριστικά η πίεση της Γαλλίας να

⁶³ Voudouri 2010, 550.

⁶⁴ Ι΄ ψήφισμα της Τρίτης Εθνοσυνέλευσης «περί απαγορεύσεως της εκτός του Κράτους εξαγωγής των μνημείων της αρχαιότητος» (2 Αυγούστου 1829).

⁶⁵ Σιμόπουλος 1992, 90.

λάβει ευρήματα των ανασκαφών που διενεργούσε στην Ολυμπία η Επιστημονική Αποστολή του Μοριά (*Expédition Scientifique de Morée*). Όπως έχει παρατηρηθεί,⁶⁶ η περίπτωση αυτή συνιστά πρώιμη έκφραση της αμφιταλαντευόμενης σχέσης του ελληνικού κράτους με τη Δύση, κυρίως λόγω της σύγκρουσης μεταξύ της απαίτησης διατήρησης του αποκλειστικού δικαιώματος επί των αρχαιοτήτων από τη μία και της επιθυμίας για ικανοποίηση των ξένων Δυνάμεων από την άλλη. Αξίζει να σημειωθεί και η – μάλλον τολμηρή– άποψη υπέρ της ανταλλαγής που εξέφραζε ο Καποδίστριας στην εισήγησή του προς την Εθνοσυνέλευση, όταν υποστήριζε την παραχώρηση αρχαιοτήτων στις ξένες δυνάμεις με αντάλλαγμα βιβλία και επιστημονικά εργαλεία, τα οποία τόσο είχε ανάγκη για εκπαιδευτικούς σκοπούς το νεοσύστατο κράτος.⁶⁷ Στο ίδιο μήκος κύματος με την απόφαση των Εθνοσυνελεύσεων, το 1828 ο κυβερνήτης με εγκύκλιό του προς τους «κατά το Αιγαίον Πέλαγος Εκτάκτους Επιτρόπους»⁶⁸ τους καλούσε «να μην εξάγονται παντελώς από τον τόπον» αρχαιότητες, αλλά να παραχωρούνται στο Κράτος.

Η απαγόρευση εξαγωγής αρχαιοτήτων χωρίς ειδική άδεια περιλήφθηκε στα πρώτα νομοθετήματα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους με τη θέσπιση της πρώτης αρχαιολογικής νομοθεσίας το 1834, έργου του *Maurer* –μέλους της Αντιβασιλείας, αρμόδιου σε θέματα δικαιοσύνης, Εκκλησίας και παιδείας– του Νόμου «Περί των επιστημονικών και τεχνολογικών συλλογών, περί ανακαλύψεως και διατηρήσεως των αρχαιοτήτων και της χρήσεως αυτών»⁶⁹. Η πρώτη αυτή συστηματική προσπάθεια προστασίας των αρχαιοτήτων επιβαλλόταν από το γεγονός ότι αυτές «έχουν τεράστια πολιτική σημασία (...) επειδή η ιδέα της αρχαίας Ελλάδας ήταν εκείνη που ενέπνευσε σ' ολόκληρη την Ευρώπη αυτό το τόσο

⁶⁶ Voudouri 2010, 548.

⁶⁷ Βουδούρη 2003, 14.

⁶⁸ Αριθ. 2400 της 12ης Μαΐου 1828 (Βουδούρη 2003, 13. Σιμόπουλος 1999, 321).

⁶⁹ Ν. 10(22) Μαΐου/16 Ιουν. 1834 (ΦΕΚ 22 Α')

μεγάλο ενδιαφέρον για τον αγώνα των ηρώων της νέας Ελλάδας», σύμφωνα με τον συντάκτη του νόμου.⁷⁰

Ο νόμος του 1834 διεκήρυσσε ότι «όλαι αι εντός της Ελλάδος αρχαιότητες, ως έργα των προγόνων του Ελληνικού λαού, θεωρούνται ως κτήμα εθνικόν όλων των Ελλήνων» (άρθρο 61), εκφράζοντας πρώιμα, αν και όχι ρητά, την έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς⁷¹. Παρόλα αυτά, ο νόμος δεν εμπόδιζε την εκποίηση των καταρχήν «αναφαίρετων» «επιστημονικών και τεχνολογικών αντικειμένων» της Επικράτειας, των Νομών, των Δήμων και των επαρχιών, τα οποία βρίσκονταν διπλά στις συλλογές ή καθίσταντο άχρηστα, με σκοπό την απόκτηση άλλων πιο σημαντικών (άρθρο 14). Επίσης, προβλεπόταν η διάθεση των διπλών αντικειμένων από το «Κεντρικό Μουσείο» στα κατά τόπους μουσεία (άρθρο 8). Τέλος, θεσπιζόταν απόλυτη κυριότητα του κράτους στις αρχαιότητες που ανευρίσκονταν σε δημόσια γη, στη θάλασσα, τις λίμνες και τους ποταμούς (άρθρο 61), αλλά αναγνωριζόταν δικαίωμα ιδιοκτησίας σε ιδιώτες υπό προϋποθέσεις (άρθρα 63-64) και δυνατότητα πώλησης των συλλογών τους κατόπιν γνωστοποίησης (άρθρο 69).

Αξίζει εδώ να αναφερθούν δύο παραδείγματα άσκησης πρώιμης πολιτιστικής διπλωματίας από το νεοσύστατο κράτος μέσω της δωρεάς αρχαιοτήτων. Η πρώτη αφορά σε μία σχετικά άγνωστη περίπτωση εξαγωγής αρχαίου αντικειμένου, και μάλιστα από την Ακρόπολη: το 1854 με βασιλικό διάταγμα του Όθωνα, κατόπιν εισήγησης των υπουργών Εσωτερικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, εστάλη στις ΗΠΑ μαρμάρινη πλίνθος από τον Παρθενώνα με χαραγμένη τιμητική επιγραφή, προκειμένου να εντοιχισθεί στο μνημείο του Ουάσιγκτον.⁷² Η δεύτερη ήταν πολύ πιο προωθημένη σε περιεχόμενο, διάρκεια και νομική μορφή: το 1874 υπεγράφη διμερής συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας σχετικά με τις ανασκαφές στην

⁷⁰ Βουδούρη 2003, 18.

⁷¹ Βουδούρη 2008, 126.

⁷² Βάσει του Βασιλικού Διατάγματος «Περί αποστολής λίθου εκ των αρχαίων λειψάνων του Παρθενώνος δια το υπέρ του αιμνήστου Βασιγκτώνος ανεγειρόμενον μνημείον» (ΦΕΚ 16, 10 Ιουλίου 1854). Πετράκος 1982, 90.

Ολυμπία, σύμφωνα με την οποία εναπόκειται στη διακριτική ευχέρεια της Ελλάδας –η ιδιοκτησία της οποίας επί των ευρημάτων προβλεπόταν ρητά– να δοθούν τα «διπλά ή όμοια (*doubles ou répétitions*)» ευρήματα στη Γερμανία, «προς ανάμνησιν των από κοινού γενομένων εργασιών, και ένεκα των θυσιών, εις όσας θέλει υποβληθή».⁷³ Λόγω των έντονων αντιδράσεων που προκάλεσε αυτή η πρόβλεψη, δεν επαναλήφθηκε στο εξής σε άλλες διακρατικές συμφωνίες για ανασκαφές από ξένες χώρες στην Ελλάδα.⁷⁴

Η σύγχρονη και πρωτοποριακή για την εποχή της νομοθεσία⁷⁵ του 1834 διατηρήθηκε σε ισχύ μέχρι το 1899, οπότε ο Ν. ΒΧΜΣΤ' του 1899 «Περί αρχαιοτήτων» εισήγαγε ένα πιο αυστηρό και –πρωτοποριακό για την εποχή του– πλαίσιο, καθιερώνοντας για πρώτη φορά την πλήρη και αποκλειστική κυριότητα του κράτους επί όλων των (κινητών και ακίνητων) αρχαιοτήτων που ανακαλύπτονται σε ελληνικό έδαφος, ακόμη και σε ιδιωτική έκταση (άρθρο 1). Η βασική αυτή αρχή όλης της μετέπειτα αρχαιολογικής νομοθεσίας μέχρι και σήμερα είναι «άρρηκτα συνδεδεμένη με το ζήτημα της κυκλοφορίας των αρχαιοτήτων»⁷⁶.

Η νομοθεσία του 1899 προέβλεπε, ωστόσο, τη δυνατότητα ανταλλαγής αρχαιοτήτων «προς ξένα μουσεία και επιστημονικά καθιδρύματα οιασδήποτε εθνικότητας» με απόφαση του Υπουργού των Εκκλησιαστικών και με τον όρο ότι είχαν κηρυχθεί παμψηφεί «περιττά» από την «Αρχαιολογική Επιτροπή» (άρθρο 24). Ακολούθησε η έκδοση διαταγμάτων που εξειδίκευαν τις διαδικασίες δήλωσης εξαγωγής και εισαγωγής αρχαίων, εμπορίας αρχαίων εντός του κράτους, πώλησης και εξαγωγής απομιμημάτων αρχαίων και αντιτύπων.

⁷³ Όπως προέβλεπε το άρθρο 6 της συμφωνίας που υπεγράφη στην Αθήνα στις 13/25 Απριλίου 1874 και επικυρώθηκε με το Νόμο ΦΜΑ' του 1875 (ΦΕΚ 59).

⁷⁴ Voudouri 2010, 550.

⁷⁵ Βουδούρη 2003, 23.

⁷⁶ Βουδούρη 2008, 127.

Το μοναδικό άρθρο του Νόμου 491/1914⁷⁷ έκανε λόγο για «άχρηστα» αρχαία, για τα οποία προέβλεπε την ανταλλαγή τους με άλλα χρήσιμα εντός και εκτός Ελλάδας ή ακόμη και την πώλησή τους. Ο νόμος δεν εφαρμόστηκε ποτέ στην πράξη⁷⁸. Ο Νόμος αυτός, μαζί με το νόμο ΒΧΜΣΤ' του 1899 και άλλα μεταγενέστερα κείμενα⁷⁹, κωδικοποιήθηκε σε ενιαίο κείμενο Νόμου το 1932 (Ν. 5351/1932⁸⁰). Ο νομοθέτης, λαμβάνοντας υπόψη τη δυσκολία συντήρησης και έκθεσης των αρχαιοτήτων λόγω της συσσώρευσης στα κρατικά μουσεία και της ανάγκης ρύθμισης του ρόλου των ιδιωτών και συλλεκτών, εισήγαγε ρυθμίσεις που φαντάζουν ακόμη και σήμερα πρωτοποριακές: εκτός από την προϊσχύσασα ανταλλαγή αρχαίων αντικειμένων που ανήκουν στο κράτος «προς άλλα χρήσιμα προς τα Μουσεία ημών», προέβλεπε δυνατότητα πώλησης των αντικειμένων που κρίνονταν από το αρχαιολογικό συμβούλιο παμψηφεί «άχρηστα» για τα μουσεία και τις μικρότερες συλλογές του Κράτους (άρθρο 53)⁸¹. Επίσης, ο κωδικοποιημένος Ν. 5351/1932 προέβλεπε τη «μετά των ξένων μουσείων ανταλλαγή πολλαπλών αρχαιοτήτων με αντιστοίχου αξίας» για τα αρχαία αντικείμενα που ανήκουν σε ιδιωτικές συλλογές (άρθρο 30). Ωστόσο, οι πρωτοποριακές αυτές για την εποχή διατάξεις δεν εφαρμόστηκαν ποτέ στην πράξη, καθώς συνάντησαν την αντίθεση της κοινότητας των αρχαιολόγων.

⁷⁷ Νόμος 491 της 10/16 Δεκεμβρίου 1914 (ΦΕΚ Α 379) «περί πωλήσεως αχρήστων αρχαίων».

⁷⁸ Όπως αναφέρει ο Χρήστος Καρούζος σε άρθρο του στο Βήμα στις 2/9/1948, το 1931 έγινε προσπάθεια στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο να διαχωριστούν από τις αποθήκες οι «άχρηστες» αρχαιότητες, παλιά ευρήματα και συγκεκριμένα αγγεία. Ωστόσο, ο υπεύθυνος της συλλογής που πρόεβη σε αυτή την εξέταση τα έκρινε «καλής ποιότητας» και «σημαντικά», λόγω σπανιότητας ή μοναδικότητας του θέματος, «όλα δηλαδή αγγεία που δεν πρέπει να φύγουν από το Μουσείο» (Πετράκος 1982, 34).

⁷⁹ Νόμος 2447 της 24 Ιουν. /29 Ιουλ. 1920 (ΦΕΚ Α 169) περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των Νομ. ΓΨΛ' και 479 περί αρχαιολογικής υπηρεσίας, Ν.Δ. της 12/16 Ιουν. 1926 (ΦΕΚ Α 200) περί προσθηκών εις τους περί αρχαιοτήτων και αρχαιολογικής υπηρεσίας Νόμους, Νόμος 4823 της 5/18 Ιουλ. 1930 (ΦΕΚ Α 245) περί ανεγέρσεως, επισκευής και συντηρήσεως αρχαιολογικών Μουσείων και Ν. 5351 της 23/28 Μαρτ. 1932 (ΦΕΚ Α 93) περί τροποποιήσεων και προσθηκών εις τον Νομ. ΒΧΜΣΤ' «περί αρχαιοτήτων».

⁸⁰ Με το Π.Δ. 9/24 Αυγ. 1932 (ΦΕΚ Α' 275) «Περί κωδικοποιήσεως των διατάξεων του Νόμου 5351 ως και των εν ισχύι σχετικών διατάξεων των Νόμ. ΒΧΜΣΤ', 2447, 491, 4823 και του Ν.Δ. της 12/16 Ιουν. 1926 εις εν ενιαίον κείμενον Νόμου, φέρον τον αριθ. 5351 και τον τίτλον «περί αρχαιοτήτων».

⁸¹ Η πρόβλεψη αυτή είχε αρχικά εισαχθεί με το άρθρο μόνον του Ν. 491/1914 και στη συνέχεια τροποποιήθηκε με το άρθρο 6 του Ν. 4823/1930.

Πράγματι, η μόνη περίπτωση ανταλλαγής αρχαίων αντικειμένων από το ελληνικό Δημόσιο εντοπίζεται το 1955:⁸² κατόπιν αιτήματος του μουσείου του Λούβρου αποφασίσθηκε να δοθεί στο παρισινό μουσείο τμήμα της παλάμης του δεξιού χεριού της Νίκης της Σαμοθράκης και θραυσμάτων από την τριήρη του αγάλματος με αντάλλαγμα τρία τμήματα της ζωφόρου από το ιερό της Σαμοθράκης. Η ανταλλαγή έγινε βάσει ειδικού νόμου που θεσπίστηκε γι' αυτό το σκοπό⁸³, καθώς τα συγκεκριμένα αντικείμενα δεν ήταν δυνατό να χαρακτηρισθούν «άχρηστα»⁸⁴.

Αλλά και το θέμα του δανεισμού αρχαίων αντικειμένων έχει αντιμετωπισθεί από τον έλληνα νομοθέτη μάλλον επιφυλακτικά, ενώ έχει προκαλέσει κατά καιρούς θύελλα αντιδράσεων από ειδικούς και μη. Πρώτη φορά απαντάται αναφορά σε δανεισμό αρχαιοτήτων σε ένα νομοθετικό διάταγμα του 1922⁸⁵, με το οποίο επιτρεπόταν η προσωρινή εξαγωγή στη Σουηδία των ευρημάτων της σουηδικής αρχαιολογικής αποστολής στην αρχαία Ασίνη για συντήρηση, μελέτη και δημοσίευση.

Ο κωδικοποιημένος Ν. 5351/1932 δεν επέτρεπε την εξαγωγή εκτός συνόρων των ευρημάτων ανασκαφών «επ' ουδενί λόγω» με την επιφύλαξη του χαρακτηρισμού τους ως «αχρήστων» «μετά την τελείαν εξέτασιν και δημοσίευσιν της ανασκαφής» (άρθρο 45). Ευθεία παρέκκλιση από την αφοριστική αυτή ρύθμιση εισήγαγε ο νόμος 654/1977⁸⁶, δίνοντας τη

⁸² Αυτή η μοναδική περίπτωση ανταλλαγής αρχαίων χρησιμοποιήθηκε πολύ αργότερα ως επιχείρημα από την επιστημονική κοινότητα, και συγκεκριμένα ως απόδειξη της αχρησίας, στην οποία είχε περιπέσει η σχετική νομοθετική πρόβλεψη του 1914 (που συμπεριλήφθηκε στον κωδικοποιημένο νόμο 5351/1932), στο πλαίσιο της δριμείας κριτικής που δέχθηκαν οι προβλέψεις του νομοσχεδίου για τον ισχύοντα αρχαιολογικό νόμο Ν. 3028/2002 σχετικά με τις ανταλλαγές από το Σύλλογο Ελλήνων Αρχαιολόγων (βλ. *Η Καθημερινή*, 5 Ιουνίου 2002).

⁸³ Νόμος 3124/1955 (ΦΕΚ 25 Α') «περί ανταλλαγής ορισμένων αρχαίων έργων τέχνης».

⁸⁴ Βουδούρη 2008, 128.

⁸⁵ Νομοθετικό διάταγμα της 9 Δεκεμβρίου 1922 (ΦΕΚ Α' 232), που συμπληρώθηκε με το νομοθετικό διάταγμα της 26^{ης} Απριλίου 1926 (ΦΕΚ Α' 144).

⁸⁶ «Περί τροποποιήσεως των «περί Αρχαιοτήτων και Αρχαιολογικού Συμβουλίου κειμένων διατάξεων»» (ΦΕΚ Α' 214 /5-8-1977).

δυνατότητα στο Υπουργικό Συμβούλιο⁸⁷, κατόπιν (απλής⁸⁸) γνώμης του Αρχαιολογικού Συμβουλίου, που έπρεπε να διατυπωθεί εντός διμήνου, να αποφασίζει την προσωρινή και χρονικά ορισμένη εξαγωγή αρχαιοτήτων, «προς τον αποκλειστικόν σκοπόν όπως εκτεθούν ταύτα εις μουσεία της αλλοδαπής» (άρθρο 1), ανοίγοντας έτσι τον δρόμο για τη διοργάνωση μεγάλων εκθέσεων ελληνικών αρχαιοτήτων στο εξωτερικό. Ο νόμος αποδυνάμωνε το ρόλο του Αρχαιολογικού Συμβουλίου –μετατρέποντας τη σύμφωνη γνώμη του σε απλή– παρέχοντας για πρώτη φορά πλήρη αποφασιστική αρμοδιότητα για την εξαγωγή αρχαιοτήτων στην ελληνική κυβέρνηση, η οποία γινόταν κατά καιρούς αποδέκτρια πολλών αιτημάτων δανεισμού, κυρίως από τις ΗΠΑ.

Ο νόμος 654/1977 προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις και μία πρωτοφανή σε εύρος, διάρκεια και ένταση κινητοποίηση κατά της σκοπιμότητας και κυρίως της εφαρμογής του «πραξικοπηματικού εκείνου νομοθετήματος»⁸⁹. Το θέμα του δανεισμού αρχαιοτήτων στο εξωτερικό είχε ιδιαίτερα μακροχρόνιο και ισχυρό αντίκτυπο στη χώρα (με δημοσιεύματα, άρθρα, γελοιογραφίες, διαλέξεις, επιστολές, συγκεντρώσεις), προκαλώντας εκτεταμένες συζητήσεις, αλλά και μία σύνθετη διαμάχη ιδεολογικοπολιτικού περιεχομένου σχετικά με την έννοια, τη σημασία και τη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας σε ένα ευρύτατο φάσμα της ελληνικής κοινωνίας: πολιτικούς, αρχαιολόγους, διανοούμενους, αλλά και απλούς πολίτες.

Πράγματι, η πρώτη περιοδεύουσα έκθεση⁹⁰ με αρχαιότητες από το Αιγαίο⁹¹, που διοργανώθηκε κατ' εφαρμογή του νέου νόμου τη διετία 1979-

⁸⁷ Η αποφασιστική αυτή αρμοδιότητα μεταφέρθηκε το 1996 στον Υπουργό Πολιτισμού με το άρθρο 1, παρ. 7 του Ν. 2412/1996 (ΦΕΚ Α' 123) «Μεταφορά αρμοδιοτήτων από το Υπουργικό Συμβούλιο σε άλλα Κυβερνητικά όργανα και άλλες διατάξεις».

⁸⁸ Κατά τον Κ. Σιμόπουλο (1999, 407), «καθιερώθηκε έτσι η ανεμπόδιστη και ανεξέλεγκτη έξοδος αρχαιολογικών θησαυρών. Οι αρχαιολόγοι, οι κατ' εξοχήν αρμόδιοι και υπεύθυνοι, παραμερίζονται και καταφρονούνται».

⁸⁹ Σιμόπουλος 1999, 410.

⁹⁰ Η έκθεση φιλοξενήθηκε στο Λούβρο (26 Απριλίου – 3 Σεπτεμβρίου 1979) με τίτλο “Mer Egée, Grèce des Iles” και στη συνέχεια στις ΗΠΑ (Μετροπόλιταν Νέας Υόρκης) και στη Ρωσία (Ερμιτάζ και μουσείο Πούσκιν).

1980 αρχικά στη Γαλλία και στη συνέχεια στις ΗΠΑ και τη Ρωσία, προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων και έντονες διαμαρτυρίες στο Ηράκλειο Κρήτης. Οι κάτοικοι αντιτίθεντο σθεναρά στην «απαγωγή των εκθεμάτων»⁹² από το αρχαιολογικό μουσείο της πόλης και στην απόφαση της κυβέρνησης να συμπεριληφθούν στην έκθεση, όχι μόνο λόγω της μοναδικότητας των προς δανεισμό μινωικών αρχαιοτήτων, αλλά και ως αποδοκιμασία της γενικότερης πολιτικής εξάρτησης από ξένες δυνάμεις (ιδίως τις ΗΠΑ) και της πολιτιστικής εκποίησης της χώρας, έκφραση της οποίας θεωρήθηκε η συγκεκριμένη έκθεση.⁹³

β. Το ισχύον καθεστώς: η κινητικότητα κατά το Ν. 3028/2002

Ο κωδικοποιημένος νόμος 5351/1932 έμελλε να ισχύσει μέχρι το 2002, οπότε αντικαταστάθηκε από το Νόμο 3028/2002 «για την προστασία των αρχαιοτήτων και της πολιτιστικής κληρονομιάς εν γένει». Οι προβλέψεις του νέου Νόμου σχετικά με το δανεισμό και την ανταλλαγή μνημείων (άρθρο 25), την εισαγωγή (άρθρο 33) και την εξαγωγή πολιτιστικών αγαθών (άρθρο 34) εναρμονίζονται με το γενικότερο πνεύμα του, όπως αποτυπώνεται στη σχετική εισηγητική έκθεση: ο Νόμος διαπνέεται, μεταξύ άλλων, από τις αρχές της κοινωνικής διάστασης της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς και της διευκόλυνσης της μέγιστης δυνατής πρόσβασης σε αυτήν από όλους, της προστασίας της, τελικά, όχι ως αυτοσκοπού, αλλά ως μέσου, ώστε να επιτευχθεί η επαφή του κοινού με την πολιτιστική κληρονομιά⁹⁴ – και μάλιστα όχι μόνο του ελληνικού, αλλά και του παγκόσμιου κοινού. Πράγματι, «η διεύρυνση των ανταλλαγών με ξένες χώρες» αναφέρεται ρητά ως μία από τις θεμελιώδεις αρχές του Νόμου, ενώ

⁹¹ Το Αρχαιολογικό Συμβούλιο ενέκρινε ομόφωνα τη συμμετοχή 152 αντικειμένων με την πράξη 41/12-10-1978.

⁹² Σιμόπουλος 1999, 411.

⁹³ Για το χρονικό των αντιδράσεων στην έκθεση και γενικά στο Ν. 654/1977 βλ. Πετράκος 1982, 86, Moulou 2008, 95 και Vouidouri 2008, 129. Βλ. επίσης Hamilakis & Yalouri 1996.

⁹⁴ Ρόζος 2004, 23 και Βουδούρη 2004, 32.

η αμοιβαία πολιτιστική γνωριμία Ελλήνων και ξένων θεωρείται «υποχρέωση της χώρας μας απέναντι στη διεθνή κοινότητα», υποχρέωση που χαρακτηρίζεται ως «πλεονέκτημα της χώρας μας» και ως απορρέουσα από δύο ιστορικούς λόγους – συγκεκριμένα το σύνθετο και πλούσιο χαρακτήρα της πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας λόγω ποικίλων επιρροών, αλλά και την «οικουμενική ακτινοβολία» των πολιτισμών των οποίων υπήρξε κοιτίδα. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η ανταλλαγή μνημείων και μουσειακών αντικειμένων, σχετικά με την οποία αναγνωρίζεται ότι «υπό το ισχύον καθεστώς δεν είχε αξιοποιηθεί».⁹⁵

Κυρίως, όμως, οι σχετικές διατάξεις ερμηνεύονται υπό το φως της σημαντικής εξέλιξης της διεθνούς προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, και ιδίως της πληθώρας διεθνών κειμένων δεσμευτικού και μη χαρακτήρα, που ενθαρρύνουν την κυκλοφορία και ανταλλαγή πολιτιστικών αγαθών για επιστημονικούς, εκπαιδευτικούς και πολιτιστικούς σκοπούς.⁹⁶ Μέριμνα λήφθηκε επίσης από το νομοθέτη, ώστε οι σχετικές ρυθμίσεις να μην αντίκεινται στο ευρωπαϊκό δίκαιο σχετικά με την εξαγωγή και διακίνηση πολιτιστικών αγαθών,⁹⁷ ενώ προστέθηκε ειδικό άρθρο για την παράνομη εξαγωγή πολιτιστικών αγαθών (άρθρο 63), η σημασία της οποίας κρίνεται «καίρια» για την Ελλάδα, ως ««χώρα εξαγωγής πολιτιστικών αγαθών»».⁹⁸

Ειδικότερα, διακρίνονται δύο μορφές διακίνησης μνημείων,⁹⁹ εκείνη που συνδέεται με την ιδιωτική πρωτοβουλία (εισαγωγή και εξαγωγή κινητών

⁹⁵ Εισαγωγική έκθεση στο σχέδιο νόμου «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς», σ. 5.

⁹⁶ Κυρίως της Σύμβασης της *Unesco* του 1970, της Σύμβασης *Unidroit*, της Σύμβασης του Λονδίνου και της Σύμβασης της Βαλέτας του Συμβουλίου της Ευρώπης, καθώς και των Συστάσεων της *Unesco* σχετικά με τη διεθνή ανταλλαγή πολιτιστικών αγαθών (1976) και σχετικά με την προστασία των κινητών πολιτιστικών αγαθών (1978).

⁹⁷ Βουδούρη 2004, 39.

⁹⁸ Εισηγητική έκθεση στο σχέδιο νόμου «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς», σ. 4.

⁹⁹ Κατά την έννοια του νέου Νόμου μνημείο είναι το πολιτιστικό αγαθό που αποτελεί υλική μαρτυρία και ανήκει στην πολιτιστική κληρονομιά της Χώρας (άρθρο 2 Ν. 3028/2002). Το άρθρο 20 παρ. 1 ορίζει τις διακρίσεις των μνημείων ανάλογα με τη χρονολόγησή τους.

μνημείων – άρθρα 33 και 34) και εκείνη που αφορά στην άσκηση δημόσιας πολιτιστικής πολιτικής (δανεισμός και ανταλλαγή κινητών μνημείων και προσωρινή εξαγωγή μνημείων – άρθρα 25 και 34 § 11).¹⁰⁰ Αυτές οι μορφές διάθεσης και εξαγωγής κινητών μνημείων είναι και οι μόνες που προέβλεψε ο Ν. 3028/2002, αποκλείοντας την πώληση ή με άλλο τρόπο μεταβίβαση της κυριότητας του Δημοσίου.

Συγκεκριμένα, το άρθρο 25 (*Δανεισμός και ανταλλαγή κινητών μνημείων που ανήκουν στο Δημόσιο*) προβλέπει τον προσωρινό δανεισμό (παράγραφος 1) και την ανταλλαγή (παράγραφος 2) κινητών μνημείων του Δημοσίου υπό προϋποθέσεις, με σκοπό «την ενδυνάμωση του παιδαγωγικού ρόλου της πολιτιστικής μας κληρονομιάς και της διεθνούς προβολής της, καθώς και την επικοινωνίας μας με την πολιτιστική κληρονομιά άλλων χωρών», «λαμβανομένων», ωστόσο, «υπόψη των δυνατοτήτων και των αναγκών των κρατικών και γενικότερα των δημόσιων μουσείων μας».¹⁰¹ Σε κάθε περίπτωση δανεισμού ή ανταλλαγής απαιτείται απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού, κατόπιν εισήγησης της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και προηγούμενης γνωμοδότησης του αρμόδιου Συμβουλίου.

Οι έντονες επιστημονικές και πολιτικές αντιδράσεις που εκφράστηκαν για το συγκεκριμένο άρθρο αποτυπώνονται πολύ γλαφυρά στα πρακτικά της Βουλής κατά τη συζήτηση του σχετικού σχεδίου νόμου. Προκειμένου να καμφθούν οι έντονες αντιρρήσεις των αρχαιολόγων, προστέθηκαν «*expressis verbis*» –κατά ομολογία του τότε Υπουργού Πολιτισμού– ορισμένες «διασφαλιστικές ρήτρες», τις οποίες «υποσχέθηκε»¹⁰² κατά τη συνάντηση που είχε με τον Σύλλογο Ελλήνων Αρχαιολόγων, ενώ ενσωματώθηκαν πολλές από τις παρατηρήσεις των βουλευτών κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου. Οι ρήτρες αυτές καθιστούν

¹⁰⁰ Δελλής 2004, 221. Άρθρο 21 Ν. 3028/2002.

¹⁰¹ Εισηγητική έκθεση στο σχέδιο νόμου «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς», σ. 10.

¹⁰² Σύμφωνα με τα λόγια του τότε Υπουργού Πολιτισμού, Ευάγγελου Βενιζέλου, κατά τη συζήτηση του σχεδίου νόμου στη Βουλή (*Πρακτικά της Βουλής* 12 Ιουνίου 2002, 6341).

την τελική διατύπωση της διάταξης «ασφυκτική», όπως παραδέχθηκε στη Βουλή ο ίδιος ο Υπουργός¹⁰³.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το άρθρο 25 § 1, ο –εσωτερικός ή εξωτερικός– δανεισμός¹⁰⁴ κινητών μνημείων που ανήκουν στο Δημόσιο επιτρέπεται «σε εξαιρετικές περιπτώσεις». Η κατ' εξαίρεση εφαρμογή της διάταξης –το περιεχόμενο της οποίας αποτελεί «καινοτομία» του Ν. 3028/2002¹⁰⁵– είναι πραγματικό ζήτημα που εναπόκειται στην τελική κρίση του Υπουργού Πολιτισμού, μετά από εισήγηση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και (απλή) γνώμη του αρμόδιου κατά περίπτωση Συμβουλίου.¹⁰⁶ Ο δανεισμός μπορεί να επιτραπεί μόνο για «δημοσιευμένα» κινητά μνημεία, περιορισμός που τέθηκε κατόπιν αρχαιολογικών πιέσεων, προκειμένου να μη θιγούν τα επιστημονικά δικαιώματα των αρχαιολόγων που διενεργούν ανασκαφές ή έρευνες.¹⁰⁷ Τίθεται επίσης χρονικός περιορισμός στο δανεισμό μέχρι πέντε έτη, ανανεώσιμα με την ίδια διαδικασία. Ωφελούμενοι από τα δάνεια μπορεί να είναι μόνο μουσεία ή εκπαιδευτικοί οργανισμοί για εκθεσιακούς ή παιδαγωγικούς σκοπούς. Ο δανεισμός σε μουσεία τελεί υπό τον όρο της αμοιβαιότητας. Ειδικά όσον αφορά στο δανεισμό για παιδαγωγικούς σκοπούς, τίθεται η προϋπόθεση τα μνημεία να μην έχουν «ιδιαίτερη σημασία για την πολιτιστική κληρονομιά της Χώρας». Η διάταξη έχει αναλογική εφαρμογή και για το δανεισμό μνημείων που ανήκουν σε μουσεία (άρθρο 45 § 12).¹⁰⁸

Περαιτέρω, ο νέος Νόμος (άρθρο 25 § 2) επιτρέπει την ανταλλαγή «δημοσιευμένων» κινητών μνημείων μόνο με πολιτιστικά αγαθά άλλων

¹⁰³ Πρακτικά της Βουλής 12 Ιουνίου 2002, 6360.

¹⁰⁴ Όπως έχει παρατηρηθεί ο όρος χρησιμοποιείται καταχρηστικά, αφού πρόκειται κατ' ουσία για χρησιδάνειο (ΑΚ 806) και όχι δάνειο κατά τις διατάξεις του ΑΚ 810. Βλ. Καρύμπαλη-Τσίπτσιου 2009, 99 και Δελλής 2004, 231.

¹⁰⁵ Δελλής 2004, 231.

¹⁰⁶ Δηλαδή του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου ή του Κεντρικού Συμβουλίου Νεωτέρων Μνημείων, ανάλογα με τη χρονολογία του αντικειμένου (πριν ή μετά το 1830 αντίστοιχα).

¹⁰⁷ Βλ. Καρύμπαλη-Τσίπτσιου 2009, 100.

¹⁰⁸ Η διάταξη αναφέρεται στα μουσεία που δεν ανήκουν στο νομικό πρόσωπο του Κράτους, αλλά έχουν δική τους νομική προσωπικότητα, όπως π.χ. το νέο Μουσείο Ακρόπολης. (Δελλής 2004, 231)

κρατών ή αλλοδαπών νομικών προσώπων μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα υπό τρεις αυστηρές προϋποθέσεις που τίθενται σωρευτικά: «εφόσον δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία για την πολιτιστική κληρονομιά της Χώρας, δεν χρειάζεται να συμπληρωθούν με αυτά οι συλλογές άλλων μουσείων της Χώρας και δεν πλήττεται η ενότητα σημαντικών συλλογών». Από τη διατύπωση του νόμου δεν αποκλείονται οι συλλογές και των ιδιωτικών μουσείων. Η ανταλλαγή επιβάλλεται για ορισμένο μόνο σκοπό, και συγκεκριμένα την απόκτηση ως ανταλλάγματος πολιτιστικών αγαθών που έχουν «ιδιαίτερη σημασία» για τις συλλογές των δημόσιων μουσείων της Χώρας. Ειδική περίπτωση ανταλλαγής προβλέπει ο Ν. 3028/2002 για τα αντικείμενα συλλογών «αναγνωρισμένων μουσείων που δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία για αυτές ή για την πολιτιστική κληρονομιά της χώρας». Αυτά μπορούν να ανταλλάσσονται με αντικείμενα ξένων μουσείων που έχουν ιδιαίτερη σημασία κατ' εξαίρεση, με απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού ύστερα από γνώμη του Συμβουλίου (άρθρο 45 § 11).

Το άρθρο 25, ως προϊόν πολλαπλών συμβιβασμών, περιέχει άκαμπτους όρους, ασαφείς προϋποθέσεις και αόριστες νομικά έννοιες, που μπορεί τελικά να υπονομεύουν τον ίδιο το σκοπό του νομοθέτη, αλλά και την εφαρμογή των διατάξεων στην πράξη. Μάλιστα, όπως έχει επισημανθεί,¹⁰⁹ η υπερβολική αυστηρότητα στη διατύπωση του άρθρου, λόγω των πιέσεων που δέχθηκε ο Υπουργός, ενέχει τον κίνδυνο να προκύψουν δυσκολίες στην εφαρμογή του στην πράξη, ιδίως σε συνδυασμό με την ερμηνεία των διατάξεων του άρθρου 34 § 11. Προβληματικός είναι ιδίως ο όρος που προστέθηκε για δανεισμό μόνο «δημοσιευμένων» μνημείων –καθώς τα ευρήματα των ανασκαφών συνήθως δεν δημοσιεύονται¹¹⁰ και ο όρος περί αμοιβαιότητας, που τίθεται ως προϋπόθεση δανεισμού, χωρίς να ορίζεται η έννοια και το περιεχόμενό

¹⁰⁹ Voudouri 2008, 130.

¹¹⁰ Παρά τη ρητή σχετική υποχρέωση του Ν. 3028/2002 (άρθρο 39).

της.¹¹¹ Τέλος, το κριτήριο της «ιδιαιτέρας σημασίας» για την πολιτιστική κληρονομιά της χώρας κρίνεται γενικόλογο και ασαφές.

Στο άρθρο 33 ρυθμίζονται τα θέματα εισαγωγής πολιτιστικών αγαθών στην ελληνική επικράτεια με λιγότερο αυστηρό τρόπο από την εξαγωγή τους. Πράγματι, η εισαγωγή πολιτιστικών αγαθών στην ελληνική επικράτεια γίνεται «ελεύθερα», με την επιφύλαξη της σύμβασης των Παρισίων¹¹² και άλλων διεθνών κανόνων δικαίου που έχει κυρώσει η Ελλάδα. Έτσι, η ελευθερία εισαγωγής δεν εφαρμόζεται στα μνημεία που έχουν εξαχθεί παράνομα από άλλη χώρα. Με την παράγραφο 2 εισάγεται υποχρέωση του κατόχου πολιτιστικών αγαθών, που εμπίπτουν στην έννοια του μνημείου κατά τις διατάξεις του Νόμου, να υποβάλλει δήλωση, «χωρίς υπαίτια καθυστέρηση», με την οποία γνωστοποιεί στο ΥΠΠΟΤ την εισαγωγή και τον τρόπο που περιήλθαν στην κατοχή του. Η παράλειψη δήλωσης τιμωρείται με φυλάκιση δύο ετών. Ως «κίνητρο για τη –νόμιμη– εισαγωγή και ιδίως τον επαναπατρισμό αρχαίων ως το 1453 στη χώρα μας»,¹¹³ θεσπίζεται η διατήρηση του δικαιώματος κυριότητας ιδιωτών στα αρχαία, κατά παρέκκλιση της αρχής της κυριότητας του Δημοσίου,¹¹⁴ εφόσον τα αρχαία δεν είχαν εξαχθεί τα τελευταία πενήντα έτη πριν την εισαγωγή και δεν αποτελούν προϊόν λαθρανασκαφής ή παράνομης αφαίρεσης από μνημείο, μουσείο, εκκλησία ή παρεμφερείς χώρους. Όταν συντρέχουν υπόνοιες ότι τα αντικείμενα εμπίπτουν στις παραπάνω περιπτώσεις, ο ενδιαφερόμενος φέρει το βάρος απόδειξης σχετικά με την τεκμηρίωση της νόμιμης προέλευσής τους.

Το άρθρο 34 θέτει τα θέματα εξαγωγής μνημείων υπό τον αυστηρό έλεγχο του κράτους. Η εξαγωγή αρχαίων μνημείων από την ελληνική

¹¹¹ Δελλής 2004, 232.

¹¹² Η Ελλάδα επικύρωσε τη Σύμβαση με το Ν. 1103/1980 (ΦΕΚ 297 Α').

¹¹³ Εισηγητική έκθεση στο σχέδιο νόμου «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς», σ. 11.

¹¹⁴ Άρθρο 21 Ν. 3028/2002.

επικράτεια καταρχήν απαγορεύεται (άρθρο 34, παράγραφος 1)¹¹⁵. Από τη γενική αυτή αρχή απαγόρευσης τίθενται εξαιρέσεις με τους όρους των επόμενων παραγράφων, με τη χορήγηση σχετικής διοικητικής άδειας εξαγωγής που χορηγείται με απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού και μετά από (απλή) γνώμη του αρμόδιου Συμβουλίου.¹¹⁶ Για την έκδοση της απόφασης τίθεται ενδεικτική¹¹⁷ προθεσμία τεσσάρων, ή σε εξαιρετικές περιπτώσεις, έξι μηνών από την υποβολή της αίτησης.

Οι προϋποθέσεις χορήγησης της άδειας είναι δύο: το (αρχαίο ή νεώτερο) μνημείο να μην «έχει ιδιαίτερη σημασία για την πολιτιστική κληρονομιά της χώρας» και να μην πλήττεται «η ενότητα σημαντικών συλλογών» (άρθρο 34 § 2). Ειδικά τα μνημεία των τελευταίων εκάστοτε εκατό ετών μπορούν να εξαχθούν, εφόσον «δεν κρίνεται απαραίτητη για την πολιτιστική κληρονομιά της Χώρας η παραμονή τους σε αυτήν» (άρθρο 34 § 3). Η συγκεκριμένη, πιο ελαστική, ρύθμιση δικαιολογείται από τη φύση των μνημείων αυτών¹¹⁸ –ιδίως των έργων σύγχρονης τέχνης– που χρήζουν προβολής σε άλλες χώρες. Επίσης, επιτρέπεται η επανεξαγωγή αρχαίων μνημείων που είχαν εισαχθεί νόμιμα έως και πενήντα χρόνια πριν (άρθρο 34 § 6).

Ο Ν. 3028/2002 υιοθετεί επίσης το θεσμό της προσωρινής εισαγωγής και εξαγωγής. Η εισαγωγή αρχαίων που χρονολογούνται πριν από το 1453 για ορισμένο χρονικό διάστημα επιτρέπεται, χωρίς να απαιτείται η τήρηση της διαδικασίας του άρθρου 33 § 3 και χωρίς να θίγεται το δικαίωμα κυριότητας του Δημοσίου (άρθρο 33 § 4).

¹¹⁵ Η Επιστημονική Επιτροπή της Βουλής είχε διατυπώσει επιφυλάξεις κατά πόσο η συγκεκριμένη γενική απαγόρευση είναι συμβατή με την κοινοτική αρχή της ελεύθερης κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, στις περιπτώσεις διακίνησης μνημείων εντός της ΕΕ. (Έκθεση της επιστημονικής Υπηρεσίας της Βουλής σ. 15)

¹¹⁶ Ο.π. υποσ. 103.

¹¹⁷ Δελλής 2004, 226.

¹¹⁸ Δελλής 2004, 226.

Από την άλλη, θεσπίζεται δυνατότητα προσωρινής εξαγωγής μνημείων για συγκεκριμένη διάρκεια με λιγότερο αυστηρούς όρους και για πιο διευρυμένους σκοπούς, σε σχέση με το άρθρο 25: με σκοπό την έκθεση, με την προϋπόθεση της εγγυημένης ασφαλούς μεταφοράς, έκθεσης και επιστροφής τους και, «αφού σταθμιστεί η σημασία της έκθεσης για την προβολή της πολιτιστικής κληρονομιάς της Χώρας ή ενδεχόμενη αμοιβαιότητα» ή με σκοπό τη συντήρηση ή για ερευνητικούς ή παιδαγωγικούς σκοπούς, εφόσον η σχετική συντήρηση ή η έρευνα δεν είναι δυνατή στην Ελλάδα (άρθρο 34, § 11). Η διάταξη έχει αναλογική εφαρμογή και για το δανεισμό μνημείων που ανήκουν σε μουσεία (άρθρο 45 § 12). Η προσωρινή εξαγωγή γι' αυτούς τους σκοπούς δεν εξαιρεί τα ιδιαίτερα σημαντικά μνημεία, ενώ η εξαγωγή με μακροχρόνιο ή επ' αόριστον δανεισμό προβλέπεται ύστερα από άδεια, μόνο αν τα μνημεία «δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία για την πολιτιστική κληρονομιά της χώρας και δεν πλήττεται η ενότητα σημαντικών συλλογών» (άρθρο 34, § 2). Παρά τις πιέσεις της Αντιπολίτευσης να τεθεί ένα συνολικό ανώτατο χρονικό όριο στο δανεισμό και τις ανανεώσεις του, τελικά διατηρήθηκε από τον Υπουργό Πολιτισμού η πρόβλεψη για «μακροπρόθεσμο και άνευ ορίων» δανεισμό «για λόγους πολιτιστικής πολιτικής μεγάλων διαστάσεων», ειδικότερα λόγω της διεκδίκησης της επιστροφής των μαρμάρων του Παρθενώνα σε αυτή τη βάση.¹¹⁹

Στο άρθρο 63 προβλέπονται αυστηρές κυρώσεις για τους παραβάτες των διατάξεων του Νόμου σχετικά με τους όρους εξαγωγής μνημείων, καθώς και της νομοθεσίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης σχετικά με την παράνομη διακίνηση πολιτιστικών αγαθών (άρθρο 63 § 4). Προστέθηκαν και δύο νέες διατάξεις, το άρθρο 64 για την παράνομη εισαγωγή στη χώρα πολιτιστικών αγαθών που προστατεύονται σύμφωνα με τη διεθνή Σύμβαση των Παρισίων (17/11/1980),¹²⁰ που έχει κυρώσει η Ελλάδα και το άρθρο 65 για την

¹¹⁹ Πρακτικά της Βουλής 12 Ιουνίου 2002, 6360. Για το θέμα των Μαρμάρων του Παρθενώνα βλ. παρακάτω σ. 65.

¹²⁰ Ο.π. υποσ. 109.

παράνομη μη επιστροφή πολιτιστικών αγαθών, η οποία έχει διαταχθεί με δικαστική ή διαιτητική απόφαση.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι ο Νόμος 3028/2002 θεσπίζει ειδική υποχρέωση των κατόχων κινητών αρχαίων έως το 1453 να τα θέτουν «για εύλογο χρονικό διάστημα» στη διάθεση του κράτους, κατόπιν σχετικού αιτήματος της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, με σκοπό την έκθεσή τους στο εσωτερικό ή το εξωτερικό (Άρθρο 29 § 2).

Παρά τις ασάφειες και αγκυλώσεις που περιέχουν οι διατάξεις του Ν. 3028/2002 σχετικά με την κινητικότητα των πολιτιστικών αγαθών –ιδίως το αυστηρό πλαίσιο δανεισμού και την ασάφεια ορισμένων διατάξεων– η γενική αποτίμησή τους κρίνεται θετική,¹²¹ καθώς ρυθμίζουν συνολικά και με πληρότητα τα σχετικά θέματα, εναρμονίζονται με το γενικό πνεύμα και τις ειδικότερες υπόλοιπες διατάξεις του Νόμου, καθώς και με τις ισχύουσες σχετικές συνταγματικές προβλέψεις,¹²² ενώ δεν αντιβαίνουν σε υπέρτερης ισχύος –διεθνείς και ευρωπαϊκούς– κανόνες δικαίου.

Κατ' εξουσιοδότηση του Ν. 3028/2002 εκδόθηκαν δύο κανονιστικές διοικητικές πράξεις: μία για τον τρόπο απόδειξης της εισαγωγής και κυριότητας των εισαγόμενων αρχαίων και μία για τη διαδικασία εξαγωγής πολιτιστικών αγαθών. Ειδικότερα, κατ' εξουσιοδότηση του άρθρου 33 § 5 του Ν. 3028/2002 εκδόθηκε η με αριθμ. 17759/2004 Κοινή Υπουργική Απόφαση (ΚΥΑ) των Υπουργών Οικονομίας και Οικονομικών και Πολιτισμού με θέμα «Τρόπος απόδειξης εισαγωγής – διακίνησης και κυριότητας των εισαγόμενων – διακινούμενων αρχαίων».¹²³ Η ΚΥΑ καθορίζει τη διαδικασία δήλωσης των αρχαίων που εισάγονται ή μεταφέρονται εντός της ελληνικής επικράτειας από κράτη-μέλη της ΕΕ ή τρίτες χώρες. Στη σχετική δήλωση, που

¹²¹ Βλ. και Δελλής 2004, 234.

¹²² Ιδίως με το δικαίωμα στην πρόσβαση και απόλαυση του πολιτισμού, όπως συνάγεται από τα άρθρα 5 παρ. 1 Σ (ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας), 16 παρ. 1 Σ (ελευθερία της τέχνης) και 24 παρ. 1 Σ (δικαίωμα στην προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος). Δελλής 2004, 213. Για μια ανάλυση των σχετικών συνταγματικών διατάξεων βλ. Βουδούρη 2003, 130-155.

¹²³ ΦΕΚ 455 Β /5-3-2004

υποβάλλεται στην αρμόδια τελωνειακή αρχή ή κατευθείαν στην αρμόδια Υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού, αναφέρεται ο τρόπος με τον οποίο περιήλθε το αρχαίο στην κατοχή του δηλούντος, ο τόπος και ο χρόνος εισαγωγής και κάθε σχετική πληροφορία. Ακολουθεί επιστημονική εξέταση, φωτογράφιση και καταγραφή του αντικειμένου από αρχαιολόγο του Υπουργείου Πολιτισμού και, αφού ολοκληρωθεί η διαδικασία, χορηγείται βεβαίωση για τη δήλωση εισαγωγής. Στο παράρτημα της ΚΥΑ περιλαμβάνεται υπόδειγμα εντύπου δήλωσης. Για να διατηρηθεί το δικαίωμα κυριότητας σε αρχαία που χρονολογούνται έως το 1453, αυτός που το εισάγει προσκομίζει αποδεικτικά στοιχεία προέλευσης, κτήσης ή εισαγωγής, προκειμένου να αποδείξει ότι το πολιτιστικό αγαθό δεν εμπίπτει σε μία από τις κατηγορίες του άρθρου 33 § 3 το Ν. 3028/2002. Τα στοιχεία εξετάζονται από την Αρχαιολογική Υπηρεσία και συντάσσεται σχετική έκθεση που κοινοποιείται στον ενδιαφερόμενο.

Τέλος, βάσει της εξουσιοδότησης του άρθρου 34 § 12 του Ν. 3028/2002, εκδόθηκε η με αριθμ. 17764/2004 Κοινή Υπουργική Απόφαση (ΚΥΑ) των Υπουργών Οικονομίας και Οικονομικών και Πολιτισμού σχετικά με τη «Διαδικασία εξαγωγής - αποστολής από την ελληνική επικράτεια πολιτιστικών αγαθών».¹²⁴ Η ΚΥΑ αναφέρεται στη διαδικασία εξαγωγής αντικειμένων που δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του Κανονισμού αριθ. 3911/1992 του Συμβουλίου της 30^{ης} Μαρτίου 1993 «σχετικά με την εξαγωγή πολιτιστικών αγαθών» και του Κανονισμού αριθ. 752/1993 της Επιτροπής «περί διατάξεων εφαρμογής Κανονισμού 3911/1992 του Συμβουλίου», και τις διατάξεις του ΠΔ 423/1995 «Λήψη μέτρων για την εφαρμογή των Κανονισμών (ΕΟΚ) αριθ. 3911/1992 του Συμβουλίου και 752/1993 της Επιτροπής σχετικά με την εξαγωγή πολιτιστικών αγαθών».

Στο παράρτημα της ΚΥΑ περιλαμβάνεται υπόδειγμα αίτησης που καταθέτει ο κάτοχος ή ιδιοκτήτης του αντικειμένου για χορήγηση άδειας εξαγωγής στις αρμόδιες Διευθύνσεις Μουσείων, Εκθέσεων και

¹²⁴ ΦΕΚ 455/Β'/5-3-2004

Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων ή Νεώτερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Γενικής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής κληρονομιάς του Υπουργείου Πολιτισμού, κατά περίπτωση. Στο έντυπο αναφέρονται τα στοιχεία του αιτούντος την εξαγωγή, η χώρα προέλευσης, η χώρα προορισμού, περιγραφή του μνημείου, συνοδευόμενη από φωτογραφία, καθώς και ο σκοπός της εξαγωγής. Κάθε αίτηση διαβιβάζεται, με εισήγηση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο (ΚΑΣ), ώστε να γνωμοδοτήσει για τη χορήγηση ή μη της άδειας. Στην περίπτωση προσωρινής εξαγωγής αντικειμένων σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 34 και 25 § 1 του Ν. 3028/2002, απαιτείται η τεκμηρίωσή τους από την Αρχαιολογική Υπηρεσία και η προηγούμενη συμφωνία με τον φορέα υποδοχής ως προς τους όρους δανεισμού και την ασφάλιση του αντικειμένου. Η άδεια εξαγωγής εκδίδεται για ορισμένο χρονικό διάστημα, εντός του οποίου πρέπει να πραγματοποιηθεί, και έως δώδεκα μήνες από την έκδοσή της το ανώτερο. Τέλος, αρμόδια τελωνεία για την εξαγωγή πολιτιστικών αγαθών ορίζονται τα τελωνεία Αθηνών και Θεσσαλονίκης.

γ. Δανεισμός αρχαιοτήτων και εθνικό φαντασιακό

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο δανεισμός αρχαιοτήτων από την Ελλάδα, ως «χώρα εξαγωγής». Μέχρι το 1977 και την ψήφιση του Ν. 654/1977 μόνο δύο φορές είχαν δανειστεί πρωτότυπες¹²⁵ αρχαιότητες στο εξωτερικό, από τη δικτατορία του Μεταξά¹²⁶ και από τη χούντα των συνταγματαρχών.¹²⁷ Μάλιστα η θέσπιση του Νόμου έχει ερμηνευθεί και ως απάντηση στα συνεχώς αυξανόμενα αιτήματα δανεισμού από ξένες χώρες,

¹²⁵ Αντίθετα, συνήθης ήταν η πρακτική εξαγωγής αντιγράφων αρχαιοτήτων.

¹²⁶ Το 1939 δανείστηκαν στις ΗΠΑ πέντε γλυπτά για την Παγκόσμια Εμπορική έκθεση της Νέας Υόρκης και επιστράφηκαν μετά τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου, το 1948, με αναφερόμενες φθορές (Σιμόπουλος 1999, 408).

¹²⁷ Η Κόρη 680 από το Μουσείο της Ακρόπολης δανείστηκε στην Ιαπωνία για την EXPO του 1970 στην Οζάκα. Η σχεδιαζόμενη έκθεση των τοιχογραφιών της Θήρα το 1974 στη Γερμανία τελικά ματαιώθηκε. Πετράκος 1982, 85.

που συναντούσαν την αρνητική απάντηση της Ελλάδας, και συγκεκριμένα του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου (ΚΑΣ).¹²⁸

Έχει ενδιαφέρον να σταχυολογήσουμε ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα: το 1924 ζητήθηκε από τον *Henry Morgenthau*, πρόεδρο της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων της Μ. Ασίας, ο δανεισμός και η έκθεση του Ερμή του Πραξιτέλη σε πόλεις των ΗΠΑ, ώστε να καλυφθεί από τα έσοδα η αποπληρωμή του προσφυγικού δανείου. Το αίτημα προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων από την αρχαιολογική κοινότητα, η οποία απέρριψε την «περιφοράν του Ερμού ανά την Ευρώπην και Αμερικήν δι' οιονδήποτε λόγον». ¹²⁹ Πιο τεκμηριωμένη ήταν η απάντηση στο αίτημα δανεισμού του Ερμή του Πραξιτέλη που διατύπωσε το 1963 ο αμερικανός υπουργός Εξωτερικών για να εκτεθεί στην εμπορική έκθεση της Ν. Υόρκης, το οποίο συνάντησε τη ρητή άρνηση του Συμβουλίου για πολύ ενδιαφέροντες λόγους, που απαριθμούνται στη σχετική πράξη του: ¹³⁰ πρωτίστως τη μοναδικότητα των αρχαίων ελληνικών έργων τέχνης, που «έχουν, μόνον αυτά τον ειδικόν χαρακτήρα του κυριολεκτικώς «μοναδικού» (*unicum*)», δευτερευόντως την επικινδυνότητα της μεταφοράς λόγω της κακής κατάστασης του γλυπτού και τέλος τον «διασυρμό» και τον «εξευτελισμό» του γλυπτού στη συνείδηση του κοινού, καθώς και την εναρμόνιση με το «δημόσιο αίσθημα» που ερμηνεύθηκε ότι «σαφώς και απεριφράστως αντιτίθεται εις την τιοιάτην χρήσιν της εθνικής μας κληρονομιάς».

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην ίδια απόφαση έχει η σύνδεση του «γότηρου» της χώρας και της αρχαιοελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς με την ανάγκη μόνιμης και αδιάλειπτης παραμονής της εντός των εθνικών συνόρων: πράγματι στην αιτιολογία της απόφασής του το Συμβούλιο εξέφρασε την πεποίθηση ότι η άρνηση εξαγωγής των αρχαιοτήτων «δεν μειώνει το ηθικόν γότηρον αυτής ή της αρχαίας ελληνικής τέχνης, αλλ' εξ

¹²⁸ Η συγκρότηση και η λειτουργία του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου καθορίζονται σήμερα από το Νόμο 3028/2002 «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς» και από την Υπουργική Απόφαση ΥΠΠΟ/ΔΟΕΠΥ/ΤΟΠΥΝΣ/14/3698/20.1.2004 (ΦΕΚ 70/Β/20.1.2004).

¹²⁹ Όπως ανέφερε ο Αντ. Κεραμόπουλος σε σχετικό άρθρο του στην Καθημερινή (11 Μαΐου 1924), καθώς «ούτω θα αποδειχθώμεν ανάξιοι της κληρονομιάς των προγόνων μας» (Πετράκος 1982, 80).

¹³⁰ Πράξη 68 /15 Νοεμβρίου 1963 (Πετράκος 1982, 81-84).

αντιδιαστολής μάλιστα το ανυψώνει, τονίζουσα το όλως εξαιρετικόν της τέχνης ταύτης».

Διαφορετική ήταν η αντιμετώπιση όσον αφορά στην πρώτη μεταδιδακτορική έκθεση που διοργανώθηκε στο εξωτερικό μετά την ψήφιση του νόμου 654/1977 («Έκθεση του Αιγαίου»)¹³¹, στην οποία συναίνεσε το Συμβούλιο¹³², λαμβάνοντας υπόψη την «εθνική ανάγκη χρησιμοποίησης αυτού του μέσου για την δημιουργία ευνοϊκού κλίματος προς επίλυση των εθνικών υποθέσεων εις αυτή την κρίσιμη καμπή της Ιστορίας της χώρας», σύμφωνα με την εισήγηση του Γενικού Επιθεωρητή Αρχαιοτήτων στο Συμβούλιο.¹³³

Μία άλλη περίπτωση δανεισμού για προώθηση των εθνικών συμφερόντων είναι η εξαγωγή των μακεδονικών αρχαιοτήτων της Βεργίνας για έκθεση στις ΗΠΑ το 1980. Το ΚΑΣ γνωμοδότησε θετικά,¹³⁴ στηριζόμενο σε δύο ισχυρές δικλείδες ασφαλείας, την προηγούμενη συγκατάθεση του ίδιου του ανασκαφέα, Μανόλη Ανδρόνικου, αλλά και τη θετική γνωμάτευση ειδικής επιτροπής, που συστάθηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, για να εξετάσει κατά πόσο η κατάσταση των συγκεκριμένων αντικειμένων επιτρέπει τη μεταφορά τους εκτός συνόρων. Την επόμενη χρονιά το ΚΑΣ δέχθηκε επίσης τον δανεισμό αρχαιοτήτων –όχι «πρώτης διαλογής», σύμφωνα με την εισήγηση του Γενικού Επιθεωρητή– στο Υπουργείο Εξωτερικών, ώστε να κοσμήσουν τις ελληνικές πρεσβείες στο Παρίσι και την Ουάσιγκτον.¹³⁵

Το 1985, έτος ανακήρυξης της Αθήνας ως πρώτης Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης, συνιστά ορόσημο για τη συστηματική διοργάνωση σημαντικών προσωρινών εκθέσεων στο εξωτερικό, κυρίως στα πλαίσια άσκησης πολιτιστικής διπλωματίας, και με ποικίλες αφορμές

¹³¹ Βλ. παραπάνω σ. 40.

¹³² Πράξη 50 της 16-12-1978 (Πετράκος 1982, 86).

¹³³ Πετράκος 1982, 86.

¹³⁴ Πράξη 26 της 26-6-1979 (Πετράκος 1982, 87).

¹³⁵ Πράξη 18 της 17 Ιουνίου 1981 (Πετράκος 1982, 91).

(τιμητικούς ή επετειακούς εορτασμούς, επιστημονικό ενδιαφέρον, πατριωτικές εξάρσεις, διμερείς συνεργασίες). Έτσι, σε πολλές περιπτώσεις οι αρχαιότητες έχουν έκτοτε λειτουργήσει ως φορείς εθνικής ιδεολογίας και ρητορικής με τη διοργάνωση μεγάλων εκθέσεων κλασικών και βυζαντινών αρχαιοτήτων στο εξωτερικό με ποικίλες αφορμές («μακεδονικό ζήτημα», διεκδικήσεις στο Αιγαίο, Ολυμπιακοί Αγώνες): όπως σωστά έχει παρατηρηθεί, οι περισσότερες είχαν κοινό παρανομαστή την ανάδειξη της μοναδικής και αδιάλειπτης πολιτισμικής συνέχειας των Ελλήνων και την προβολή του υπέρτατου αρχαιοελληνικού μεγαλείου ως θεμελίου ανωτερότητας του δυτικού πολιτισμού.¹³⁶ Παραδόξως, τέτοιες ιδεολογικοπολιτικές αφηγήσεις, τις οποίες εξυπηρετούν συχνά οι ελληνικές εκθέσεις στο εξωτερικό, μοιάζουν να ενισχύουν έμμεσα το «θεμιτό» της άρνησης δανεισμού αρχαιοτήτων εκ μέρους της Ελλάδας, και μάλιστα μέσω της ίδιας τους της έκθεσης στο εξωτερικό!

Μία πρόσφατη και πολύκροτη περίπτωση άρνησης δανεισμού αφορά στην έκθεση για τον Πραξιτέλη στο μουσείο του Λούβρου, για την οποία είχε ζητηθεί μεταξύ άλλων ο «Έφηβος του Μαραθώνα» από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Η άρνηση του ΚΑΣ βασίστηκε στην ιδιότητα του γλυπτού ως «αμετακίνητου» και προκάλεσε θυμηδία, αλλά και ένταση στις σχέσεις των δύο μουσείων, οι οποίες αποτυπώθηκαν σε δημοσιεύματα στον ελληνικό και γαλλικό Τύπο. Συγκεκριμένα, η απάντηση του γαλλικού μουσείου στο επιχείρημα της ελληνικής πλευράς ότι «όπως και σε άλλες χώρες— «υπάρχουν έργα που δεν βγαίνουν από τα σύνορά μας για μια σειρά λόγων»,¹³⁷ ήταν ότι είναι απίστευτο να «μας προβάλλουν μια κανονιστική ρύθμιση για την οποία δεν έχουμε ακούσει ποτέ»,¹³⁸ θίγοντας —ίσως εν

¹³⁶ Βλ. Μουλιού 2008, 96-97.

¹³⁷ Σύμφωνα με τα λόγια του διευθυντή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, Ν. Καλτσά. *Η Καθημερινή*, 18/3/2007 http://news.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_civ_1_18/03/2007_219597. Βλ. και Voudouri 2008, 130.

¹³⁸ Σύμφωνα με τον Alain Pasquier, έναν από τους δύο επιμελητές της έκθεσης. *Le Monde*, 12/2/2007 http://www.lemonde.fr/culture/article/2007/02/09/la-grece-ne-pretera-pas-le-celebre-ephebe-de-marathon-au-louvre_865831_3246.html.

αγνοία του– ένα σοβαρό ζήτημα: την αμφίβολη ύπαρξη και νομική ισχύ του καταλόγου με τις «αμετακίνητες» αρχαιότητες.

Πράγματι, ο περίφημος κατάλογος των «αμετακίνητων» καλύπτεται από ένα ιδιότυπο πέπλο μυστηρίου. Οι διατάξεις του Νόμου 3028/2002 σχετικά με το δανεισμό και την εξαγωγή μνημείων δεν περιέχουν καμία αναφορά σε μνημεία τα οποία δεν πρέπει να εγκαταλείψουν ποτέ τη χώρα, δεν μπορούν δηλαδή να μετακινηθούν σε καμία περίπτωση και για κανένα λόγο εκτός συνόρων, ή έστω εκτός του μουσείου ή της Εφορείας, στα οποία ανήκουν. Η προϋπόθεση που θέτει το άρθρο 25 του Ν. 3028/2002 («εφόσον τα μνημεία δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία για την πολιτιστική κληρονομιά της χώρας») αναφέρεται μόνο στο δανεισμό για παιδαγωγικούς –και όχι για εκθεσιακούς– σκοπούς.

Παρόλα αυτά, ορισμένα αρχαιοελληνικά έργα θεωρούνται από την Αρχαιολογική Υπηρεσία *de facto* αμετακίνητα, συγκροτώντας έναν *sui generis* –άτυπο και αδημοσίευτο– κατάλογο αμετακίνητων άγνωστου περιεχομένου και άδηλης προέλευσης. Η Ελλάδα έχει κατά καιρούς αρνηθεί τον δανεισμό αρχαιοτήτων, επικαλούμενη το γεγονός ότι τα ζητούμενα αντικείμενα περιλαμβάνονται στο σχετικό κατάλογο. Έτσι, η ελληνική διοίκηση δεν δέχεται να μετακινηθεί άγνωστος και απροσδιόριστος ακόμη και σήμερα αριθμός γλυπτών και άλλων αρχαιοτήτων.

Πράγματι, ο κατάλογος των αμετακίνητων μνημείων, στον οποίο βασίστηκε η αρνητική γνωμοδότηση του ΚΑΣ για το δανεισμό του Έφηβου του Μαραθώνα το 2007, δεν είναι τυπικά θεσμοθετημένος. Δύο φορές φαίνεται ότι έγινε προσπάθεια από το Υπουργείο Πολιτισμού να καταρτισθεί τυπικός και οριστικός κατάλογος αμετακίνητων. Τον Μάιο του 1999 δόθηκε από την τότε γενική γραμματέα του υπουργείου Πολιτισμού προθεσμία ενός μήνα στις Εφορείες Αρχαιοτήτων και στα κρατικά μουσεία της χώρας, προκειμένου να καταρτίσουν τους καταλόγους των έργων τους, τα οποία κρίνουν ως «αμετακίνητα». Τέσσερα ήταν τα κριτήρια που τέθηκαν και που έπρεπε να συνεκτιμηθούν για τη διαμόρφωση της σχετικής κρίσης για την επιλογή των αντικειμένων: «η θέση του αρχαίου στην ιστορία του ανθρώπου

και της τέχνης, η μοναδικότητά του, η σημασία του για το συγκεκριμένο μουσείο και τον τόπο, καθώς και η κατάσταση διατηρήσεώς του».¹³⁹ Οι κατάλογοι που καταρτίστηκαν με χιλιάδες συνολικά αντικείμενα¹⁴⁰ κατατέθηκαν στη Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς του Υπουργείου Πολιτισμού, με σκοπό στη συνέχεια να συζητηθούν και να επικυρωθούν από το ΚΑΣ, ώστε να οριστικοποιηθεί έτσι ο τελικός κατάλογος με τις αμετακίνητες αρχαιότητες και να εγκριθεί με απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού, πράγμα που τελικά φαίνεται ότι δεν συνέβη ποτέ.

Αξίζει να παρατηρηθεί ότι από τα τέσσερα κριτήρια που τέθηκαν για τον χαρακτηρισμό των αντικειμένων ως αμετακίνητων τα τρία είναι αξιολογικά, αόριστα και υποκειμενικά. Ειδικότερα, κρίνεται ιδιαίτερα αμφίβολο αν και σε ποιο βαθμό η εκτίμηση της θέσης που κατέχει ένα αρχαίο αντικείμενο στην ανθρώπινη ιστορία, καθώς και της εθνικής του σημασίας, εναπόκειται στην αποκλειστική κρίση του επιμελητή της συλλογής ή του εκάστοτε Διευθυντή μιας Εφορείας Αρχαιοτήτων ή ενός κρατικού αρχαιολογικού μουσείου. Εξάλλου, μάλλον σχετική είναι και η δυνατότητα θεμελίωσης της μοναδικότητας ενός αντικειμένου: δεν είναι λίγοι οι αρχαιολόγοι μάλιστα που υποστηρίζουν την άποψη ότι κάθε αντικείμενο είναι μοναδικό, ιδίως όταν πρόκειται για προϊόντα αρχαίων εργαστηρίων. Μόνο το τελευταίο από τα τέσσερα κριτήρια (η κατάσταση διατήρησης του αντικειμένου) είναι αντικειμενικά μετρήσιμο και επιδέχεται επιστημονικής, και μόνο, αξιολόγησης.

Καθώς η πρώτη εκείνη προσπάθεια σύνταξης του καταλόγου με τα αμετακίνητα δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, μία δεύτερη εκκινήθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού το 2007, με πρώτο βήμα την επικαιροποίηση των καταλόγων που είχαν κατατεθεί το 1999. Ούτε, όμως, αυτή η πρωτοβουλία φαίνεται να ευοδώθηκε, καθώς οι σχετικές εισηγήσεις ανά Εφορεία

¹³⁹ Το Βήμα, 1/4/2007 <http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=180056>.

¹⁴⁰ Μόνο οι κατάλογοι του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου περιλαμβάνουν περίπου 1.500 αρχαία αντικείμενα. Ό.π.

Αρχαιοτήτων δεν έφθασαν ποτέ στο ΚΑΣ για έγκριση, αλλά εκκρεμούν ακόμη στη Διεύθυνση Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων της Γενικής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς.

Η κατάρτιση και εφαρμογή του άτυπου αυτού καταλόγου φαίνεται να εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο του προνομιακού καθεστώτος προστασίας των αρχαιοτήτων στην Ελλάδα και να επιβεβαιώνει την ειδική τους μεταχείριση: τόσο λόγω της αυξημένης νομικής προστασίας που απολαμβάνουν σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία (αρχή της κυριότητας του Δημοσίου στα αρχαία που χρονολογούνται έως το 1453, που ορίζονται «εκτός συναλλαγής»), όσο και λόγω της κεντρικής τους διαχείρισης και στενής κρατικής εποπτείας (ένταξη της πλειονότητας των αρχαιολογικών μουσείων στο νομικό πρόσωπο του Κράτους).¹⁴¹ Ο κατάλογος των αμετακίνητων θα αποτελέσει έναν ακόμη κρίκο στην –ήδη σφιχτή– αλυσίδα της σχέσης προστατευτισμού και αποκλειστικότητας που έχει το Κράτος με τις αρχαιότητες.

Η προνομιακή αυτή θέση των αρχαιοτήτων –και κατ' επέκταση η επιφυλακτική, έως αρνητική, στάση των αρχαιολόγων σε σχέση με τον δανεισμό τους σε άλλες χώρες– ερμηνεύεται πειστικά στη βάση του ισχυρού πολιτισμικού «συμβολικού κεφαλαίου», το οποίο συγκροτούν. Ειδικότερα, συνδέεται άμεσα με το θεμελιώδες ιδεολογικό *credo* που διαμόρφωσε τη σχέση του νέου κράτους-έθνους με την κλασική Αρχαιότητα, και κατ' επέκταση με τον υπόλοιπο κόσμο:¹⁴² την ιστορική και πολιτισμική συνέχεια των Ελλήνων από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα και τη μεταλαμπάδευση της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς στη Δύση.

Από τη βασική αυτή συνιστώσα της εθνικής ταυτότητας προέκυπτε αβίαστα η προνομιακή σχέση των Ελλήνων με τα κειμήλια της ένδοξης Αρχαιότητας, ως άμεσων κληρονόμων και αποκλειστικών διαχειριστών τους. Την πιο ατράνταχτη απόδειξη της συνέχειας αυτής και τα αναγκαία απτά εμβλήματα της σύνδεσης παρελθόντος και παρόντος βρήκαν οι αρχιτέκτονες

¹⁴¹ Voudouri 2010, 555.

¹⁴² Moulouli 2008, 96.

της νέας «αλήθειας» (αρχαιολόγοι, διανοούμενοι, ακαδημαϊκοί, πολιτικοί) στα αρχαία ελληνικά μνημεία, που προσφέρονταν γι' αυτό το σκοπό ως υλικές πολιτισμικές μαρτυρίες υψηλής αισθητικής, διεθνούς εμβέλειας και παγκόσμιας αναγνωρισιμότητας: οι κλασικές αρχαιότητες θα ήταν στο εξής «τα μαρμάρινα κόκκαλα του σώματος του έθνους».¹⁴³ Σε αυτό το πλαίσιο, η άρνηση δανεισμού τροφοδοτεί άρρητα το «εθνικό φαντασιακό», ενισχύοντας την εθνική ουσιοκρατική ρητορική περί μοναδικής πολιτιστικής κληρονομιάς και περί «περιούσιου» και «φωτοδότη» λαού.

Η άρνηση δανεισμού των αρχαιοτήτων εγγράφεται επίσης σε μια λογική συντήρησης και συνέχισης των εθνικών «αφηγήσεων των μουσείων»:¹⁴⁴ η επικρατούσα αντίληψη στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα για τα μουσεία ως σεπτούς ναούς που προορίζονται για τον θαυμασμό των φυλασσόμενων πολιτιστικών θησαυρών και το προσκύνημα των ιερών και οσίων του έθνους αποδεικνύεται από αυτή την άποψη μακροβιότητα. Όπως έχει παρατηρηθεί,¹⁴⁵ η ιεροποίηση των αρχαιοτήτων και της ίδιας της εμπειρίας βίωσής τους από τους σύγχρονους Έλληνες συνδέεται στενά με τελετουργικά στοιχεία θρησκευτικότητας και λατρευτικότητας της ελληνορθόδοξης παράδοσης. Έτσι, μπορεί η πρακτική της λατρείας των αρχαίων ευρημάτων –των καθαγιασμένων με το ιερό αίμα των Ελλήνων «εθνικών κειμηλίων»–¹⁴⁶ από τους απλούς χωρικούς που τα ανακάλυπταν να ξενίζει σήμερα,¹⁴⁷ φαίνεται ωστόσο ότι η αίσθηση δέους και ιερότητας που συνοδεύει τα μνημεία και τις αρχαιότητες παραμένει

¹⁴³ Hamilakis 2007, 121.

¹⁴⁴ Gazi 2008, 67.

¹⁴⁵ Hamilakis 2007, 120-1.

¹⁴⁶ Πετράκος 1982, 89.

¹⁴⁷ Χαρακτηριστική η περίπτωση του ιερέα Οικονόμου Λεβαντή από την Κύθνο που προσέφερε αγάλματα που ανακαλύφθηκαν στο νησί του και σε σχετική επιστολή του το 1828 προς τον Καποδίστρια ανέφερε ότι «τα διεφύλαττον όχι μόνον ως κόρην οφθαλμού, αλλά από ενθουσιασμόν και τα εθυμιάζον», Γενικά Αρχεία του Κράτους. (Πρωτοψάλτης 1967, 126-127, όπως αναφέρεται σε Βουδούρη 2003, 16). Σχετικό και το παράδειγμα αφαίρεσης γυναικείου αγάλματος από την Ελευσίνα το 1801 από τον *Edward Clark* (για να μεταφερθεί στο Cambridge) και της αντίστασης των κατοίκων, που το λάτρευαν ως προστάτιδα θεότητα και φορέα γονιμότητας της γης τους. Βλ. Hamilakis 2008, 276.

βαθιά ριζωμένη στο συλλογικό ασυνείδητο.¹⁴⁸ Έτσι, όπως τα ιερά λείψανα των αγίων της Εκκλησίας και οι θαυματουργές εικόνες –ως άλλα εθνικά φυλαχτά, που δεν μπορεί να αποχωριστεί ο φορέας τους (το έθνος)– τα αρχαία αριστουργήματα πρέπει να παραμένουν πάση θυσία εντός του μουσειακού, και προπάντως εθνικού, «ναού», τον οποίο προστατεύουν και καθαγιάζουν. Ενδεικτική αυτής της επικρατούσας αντίληψης είναι η άποψη του Μανόλη Ανδρόνικου, ο οποίος χαρακτήριζε την εξαγωγή αρχαίων από τη χώρα «ιεροσυλία» και έθετε κάθε αρχαιολόγο προ της «επιστημονικής και εθνικής ευθύνης» του, διερωτώμενος ποιος «θα τολμήσει να ξηλώσει από το βάθρο του ένα απ' αυτά τα μνημεία, για να το φορτώσει στα καμιόνια και στα αμπάρια των φορτηγών».¹⁴⁹

Τελικά, η γνωστή ρήση του Μακρυγιάννη προς τους στρατιώτες του για τα δύο αγάλματα που ετοιμάζονταν να πουλήσουν («Αυτά, και δέκα χιλιάδες τάλαρα να σας δώσουνε, να μην το καταδεχθείτε να βγουν από την πατρίδα μας. Δί' αυτά πολεμήσαμε»¹⁵⁰) φαίνεται να στοιχειώνει ακόμη τις συνειδήσεις των «θεματοφυλάκων» της πολιτιστικής κληρονομιάς του έθνους.¹⁵¹ Τον στρατηγό μοιάζει να έχει αντικαταστήσει το ΚΑΣ, το οποίο έχει «παρακινήσει» αρκετές φορές με τις γνωμοδοτήσεις του τον υπουργό Πολιτισμού να μην καταδεχθεί να «βγουν από την πατρίδα μας» αρχαιότητες.

¹⁴⁸ Χαρακτηριστική και η σύναψη «ιερός βράχος» που έχει καθιερωθεί για την Ακρόπολη, φράση που υιοθετήθηκε και από το νομοθέτη στον ιδρυτικό νόμο του νέου Μουσείου Ακρόπολης: άρθρα 2 παρ. 1 και 3 παρ. 2 του Ν. 3711/2008 (ΦΕΚ Α 224/5-11-2008)

¹⁴⁹ Σε άρθρο του στο *Βήμα* στις 21/7/1977 (Πετράκος 1982, 89).

¹⁵⁰ Μακρυγιάννης, «Απομνημονεύματα», τ. Β', σ. 63.

¹⁵¹ Ενδεικτική της συμβολικής βαρύτητας και σημασίας της φράσης είναι και η πρόταξή της στο παράρτημα του Υπομνήματος για τα Μάρμαρα του Παρθενώνα που υποβλήθηκε το 2000 από την ελληνική κυβέρνηση στην Ειδική Επιτροπή σε θέματα Πολιτισμού, Τύπου και Αθλητισμού του Βρετανικού Κοινοβουλίου. Βλ. <http://www.yppo.gr/4/marm/mindex2.jsp>

4. Κύρια ζητήματα που συνδέονται με την κινητικότητα πολιτιστικών αγαθών

α. Παράνομη διακίνηση και επιστροφή πολιτιστικών αγαθών

Η κινητικότητα των αντικειμένων –και ειδικότερα ο δανεισμός για τη διοργάνωση προσωρινών εκθέσεων– συνδέεται με την παράνομη διακίνηση πολιτιστικών αγαθών με ποικίλους και σύνθετους τρόπους, οι οποίοι αποκτούν όλο και πιο ενδιαφέρουσες προεκτάσεις τα τελευταία χρόνια. Ειδικότερα, ο δανεισμός αντικειμένων χρησιμοποιείται ως έμμεσος τρόπος «νομιμοποίησης» αντικειμένων άγνωστης ή αμφίβολης προέλευσης: μέσω της δημόσιας έκθεσης και πρόσβασης του κοινού σε αυτά, καθώς και μέσω της δημοσίευσης στον κατάλογο μιας έκθεσης, το αντικείμενο αρχίζει να αποκτά τον «νόμιμο» τίτλο που του λείπει. Η πρακτική αυτή είναι γνωστή ως «ξέπλυμα φήμης» (*reputation laundering*), η «εκλεπτυσμένη εκδοχή του ξεπλύματος χρήματος στο εμπόριο ναρκωτικών», όπως έχει χαρακτηριστεί.¹⁵² Λόγω αυτού του υπαρκτού κινδύνου ανακύπτει και η ανάγκη να επιβεβαιώνεται η νόμιμη προέλευση των αντικειμένων που συνεκτίθενται με τα δανειζόμενα. Έτσι, η «δέουσα επιμέλεια» (*due diligence*)¹⁵³ που οφείλουν να ασκούν τα μουσεία όσον αφορά στην απόκτηση και τον εμπλουτισμό των μόνιμων συλλογών τους, ώστε να ερευνούν και να εξακριβώνουν με βεβαιότητα, βάσει σχετικών εγγράφων τεκμηρίωσης, ότι το αντικείμενο που αποκτούν με οποιοδήποτε τρόπο (αγορά, δωρεά, κληροδότημα) δεν αποτελεί προϊόν λαθρανασκαφής ή παράνομης εξαγωγής, πρέπει να ασκείται εξίσου σχολαστικά και για τα

¹⁵² Renfrew 2006, 245.

¹⁵³ Ως «δέουσα επιμέλεια» (*due diligence*) ορίζονται «οι προσπάθειες που καταβάλλονται πριν από την απόκτηση (ή το δανεισμό), ώστε να διασφαλισθεί ότι κάθε αντικείμενο που προσφέρεται για αγορά, δωρεά, δανεισμό, κληροδότημα ή ανταλλαγή δεν έχει αποκτηθεί παράνομα στη χώρα προέλευσής του ή δεν έχει εξαχθεί παράνομα από αυτή ή άλλη ενδιάμεση χώρα, στην οποία ενδέχεται να ήταν αντικείμενο νόμιμης ιδιοκτησίας (συμπεριλαμβανομένης της χώρας του μουσείου). Γι' αυτό η δέουσα επιμέλεια πρέπει να αποδεικνύει το πλήρες ιστορικό του αντικειμένου από την ανακάλυψη ή την παραγωγή του» (έκθεση "Lending for Europe" που εκπονήθηκε από ειδικούς των μουσείων για λογαριασμό της ολλανδικής προεδρίας της ΕΕ το 2005, σ. 39). http://www.lending-for-europe.eu/fileadmin/CM/public/documents/policy/Lending_to_Europe.pdf

αντικείμενα που δανείζονται και εκθέτουν –προσωρινά ή μόνιμα (με μακροπρόθεσμα δάνεια).

Μία αρκετά γνωστή και ιδιαίτερα διδακτική περίπτωση πλημμελούς άσκησης της «δέουσας επιμέλειας» (*due diligence*) από μουσείο, η οποία εξακολουθεί να προκαλεί αίσθηση,¹⁵⁴ είναι η έκθεση κυκλαδικών αρχαιοτήτων που διοργανώθηκε το 1976 στο *Badisches Landesmuseum* στην Καρλσρούη με τον τίτλο *Kunst und Kultur der Kykladen* («Τέχνη και Πολιτισμός των Κυκλάδων»). Τα μισά περίπου από τα εκθέματα ήταν αδημοσίευτα και κατά πάσα πιθανότητα προϊόντα λαθρανασκαφής από νησιά των Κυκλάδων.¹⁵⁵ Μάλιστα, είχε ζητηθεί από το γερμανικό μουσείο και η συμμετοχή της Ελλάδας, την οποία το Αρχαιολογικό Συμβούλιο αρνήθηκε.

Αρκετά από τα αντικείμενα αυτά διατέθηκαν προς πώληση το 1990, όταν η συλλογή *Erlenmeyer* που περιελάμβανε αντικείμενα από το «Θησαυρό της Κέρου» βγήκε σε δημοπρασία από τον οίκο *Sotheby's*.¹⁵⁶ Μόνο τότε η ελληνική κυβέρνηση αντέδρασε μέσω της πρεσβείας της Ελλάδας στο Λονδίνο, αιτούμενη δικαστικής προστασίας μέσω ασφαλιστικών μέτρων κατά της πώλησης των αρχαιοτήτων, τα οποία πράγματι εξέδωσε το βρετανικό δικαστήριο. Ωστόσο, η πώληση τελικά κατέστη δυνατή, καθώς το δικαστήριο δέχθηκε τους ισχυρισμούς του βρετανικού οίκου δημοπρασιών ότι πολλά από τα εν λόγω αντικείμενα είχαν ήδη εκτεθεί και δημοσιευθεί το 1976 στην έκθεση στην Καρλσρούη, χωρίς η ελληνική πλευρά να διατυπώσει οποιαδήποτε αντίρρηση. Γι' αυτό και η έκθεση αυτή δικαίως θεωρείται ορόσημο για μία σειρά εκθέσεων που ακολούθησαν και γενικότερα για την πρακτική «νομιμοποίησης» προϊόντων

¹⁵⁴ Πρόσφατα μάλιστα προτάθηκε από τον καθηγητή αρχαιολογίας λόρδο *Colin Renfrew* (στη διάλεξή του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών με θέμα «Protecting Cultural Heritage: the Challenge of the International Market in Illicit Antiquities» (11/5/2011)) η διεκδίκηση από την Ελλάδα δύο από τα αντικείμενα εκείνα που παραμένουν στις συλλογές του μουσείου ενός τηγανόσχημου σκεύους κι ενός κυκλαδικού ειδωλίου. Βλ. και σχετική συνέντευξή του: *Η καθημερινή* 22/5/2011 http://news.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_civ_2_22/05/2011_442646.

¹⁵⁵ Μία από τις πιο γνωστές και εκτεταμένες λαθρανασκαφές έχει εντοπιστεί στη θέση Κάβος στην Κέρο.

¹⁵⁶ Ένα τμήμα του Θησαυρού της Κέρου –81 συνολικά θραύσματα– εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης. Τα περισσότερα αγοράστηκαν το 1990 και το 1992 κατά τη διάρκεια δημοπρασιών στον οίκο *Sotheby's* του Λονδίνου. <http://www.cycladic.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=RESOURCE&cresrc=845&node=35&clang=0>

λαθρανασκαφής μέσω της κοινής τους έκθεσης με αντικείμενα νόμιμης προέλευσης.¹⁵⁷ Πράγματι, η ιστορία επαναλήφθηκε το 2001 στο ίδιο μουσείο με την έκθεση μινωικών αρχαιοτήτων με τίτλο *Im Labyrinth des Minos*, στην οποία περιλήφθηκαν «αδημοσίευτα» αντικείμενα από τη συλλογή *Borowski*, προϊόντα λαθρανασκαφών από την Κρήτη.

Ωστόσο, ούτε τα μουσεία στις «χώρες-πηγές», οι οποίες βρίσκονται συνήθως στη θέση του «κατήγορου», φαίνεται να επιδεικνύουν πάντα την επιμέλεια που απαιτούν από τις χώρες εισαγωγής. Χαρακτηριστικό πρόσφατο παράδειγμα είναι η περίπτωση της απόκτησης με έρανο το 2007 από την Ελλάδα εννέα βυζαντινών αργυρών πιάτων αμφίβολης –όπως εικάζεται– προέλευσης που εκτίθενται σήμερα σε τρία ελληνικά μουσεία.¹⁵⁸ Ειδικότερα, η Βουλγαρία ξεκίνησε δικαστική έρευνα, θεωρώντας τα αντικείμενα προϊόντα λαθρανασκαφής και παράνομης εξαγωγής από το έδαφός της. Οι εκπρόσωποι των τριών μουσείων αρνούνται τις κατηγορίες, επικαλούμενοι τη σχετική επιστημονική έρευνα που προηγήθηκε της αγοράς, την ανυπαρξία αντιδράσεων κατά την εξεύρεση πόρων και τη διαφάνεια και δημοσιότητα της διαδικασίας απόκτησης των αντικειμένων.¹⁵⁹ Παρόλα αυτά, το όνομα του πωλητή των αντικειμένων παρέμεινε άγνωστο. Όπως πάντως σημειώνεται στο σχετικό δημοσίευμα αμερικάνικης εφημερίδας, «αν η υπόθεση φθάσει στο δικαστήριο, θα είναι η πρώτη γνωστή περίπτωση κατά την οποία επίσημα ελληνικά ιδρύματα κατηγορούνται ότι παραβιάζουν τους όρους εισαγωγής και προέλευσης, κάτι για το οποίο κατηγορεί συχνά η Ελλάδα τους άλλους».¹⁶⁰

Από την άλλη πλευρά, στις θετικές χρήσεις των δανείων που συνδέονται με την παράνομη διακίνηση πολιτιστικών αγαθών

¹⁵⁷ Renfrew 2006, 252.

¹⁵⁸ Στο Μουσείο Μπενάκη, το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο της Αθήνας καθώς και το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης.

¹⁵⁹ Βλ. *Το Βήμα* 24/5/2007 (<http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=201595>) και *Ελευθεροτυπία* 2/3/2008 (http://archive.enet.gr/online/online_text/c=113,id=78477800). Σχετική και η συνέντευξη του διευθυντή του Μουσείου Μπενάκη: *Η Καθημερινή* 6/7/2008 (http://news.kathimerini.gr/4Dcgi/4dcgi/ w_articles_civ_2_06/07/2008_276663).

¹⁶⁰ *Herald Tribune* 22/5/2007 (<http://www.nytimes.com/2007/05/22/world/europe/22iht-sofia.4.5827589.html>).

συγκαταλέγεται η προώθησή τους από τις «χώρες-πηγές» ως εναλλακτικής πρακτικής για αποθάρρυνση της απόκτησης αντικειμένων άγνωστης προέλευσης από τα μουσεία και ως μέσου πίεσης ή παραχώρησης καλής θέλησης εκ μέρους τους για την υιοθέτηση από τα μουσεία πιο αυστηρής πολιτικής αποκτημάτων, κυρίως ως προς έλεγχο των τίτλων ιδιοκτησίας των νέων αντικειμένων.

Ειδικό ενδιαφέρον από αυτή την άποψη παρουσιάζει ο μακροχρόνιος δανεισμός που πραγματοποιείται στη θέση της επιστροφής αντικειμένων με μεταβίβαση κυριότητας ή ως μορφή επιβράβευσης της χώρας που επιστρέφει αντικείμενα από τη χώρα προέλευσης. Χαρακτηριστικό πρόσφατο παράδειγμα μιας τέτοιας λειτουργίας των μακροχρόνιων δανείων αποτελούν οι διμερείς συμφωνίες που υπέγραψαν οι ΗΠΑ με την Ιταλία και την Κύπρο κατ' εφαρμογή της αμερικανικής νομοθεσίας για επιβολή περιορισμών εισαγωγής πολιτιστικών αγαθών από άλλες χώρες κατόπιν υποβολής σχετικού αιτήματος από ξένες κυβερνήσεις, η οποία έχει θεσπισθεί βάσει του άρθρου 9 της Σύμβασης της *Unesco* του 1970.¹⁶¹

Ειδικότερα, το 2001 υπεγράφη μεταξύ ΗΠΑ και Ιταλίας Μνημόνιο Συνεννόησης (*Memorandum of Understanding*)¹⁶² σχετικά με την επιβολή περιορισμών στην εισαγωγή προκλασικών, κλασικών και ρωμαϊκών αρχαιοτήτων από την Ιταλία, το οποίο τροποποιήθηκε και παρατάθηκε στη συνέχεια το 2006 και το 2011. Μεταξύ άλλων, η ιταλική κυβέρνηση, με σκοπό «να καταστεί δυνατή η εκτίμηση της πλούσιας πολιτιστικής κληρονομιάς της Ιταλίας από ένα πλατύ κοινό και η νόμιμη πρόσβασή του σε αυτή»,¹⁶³ συμφωνεί να προωθεί συμφωνίες δανεισμού αντικειμένων αρχαιολογικού ή καλλιτεχνικού ενδιαφέροντος «για όσο χρονικό διάστημα χρειαστεί», με σκοπό την επιστημονική ανάλυση και συντήρηση αντικειμένων, τη συγκριτική μελέτη των αντικειμένων σε σχέση με αντικείμενα που βρίσκονται σε αμερικάνικα μουσεία ή φορείς και τις

¹⁶¹ *The Convention on Cultural Property Implementation Act*. Βλ. <http://exchanges.state.gov/heritage/culprop.html>.

¹⁶² Βλ. <http://exchanges.state.gov/heritage/culprop/itfact/pdfs/it2001mou.pdf>

¹⁶³ Άρθρο 2Ε.

εκπαιδευτικές παρουσιάσεις για ειδικά θέματα. Επίσης, η Ιταλία συμφωνεί να ενθαρρύνει τη συμμετοχή αμερικανικών πανεπιστημίων και μουσείων σε εγκεκριμένες αρχαιολογικές ανασκαφές στο έδαφός της και το δανεισμό ορισμένων ευρημάτων σε αυτά. Τέλος, εκδόθηκαν και κατευθυντήριες γραμμές (*guidelines*)¹⁶⁴ σχετικά με το δανεισμό αρχαιολογικού υλικού από την Ιταλία βάσει του Μνημονίου Συνεννόησης, στις οποίες μάλιστα προβλέπεται ο δανεισμός και μη δημοσιευμένων ή «μερικώς δημοσιευμένων» αρχαιοτήτων, καθώς και η υπέρβαση του ανώτατου χρονικού ορίου του ενός έτους που θέτει το ιταλικό δίκαιο για το δανεισμό αντικειμένων για εκθεσιακούς σκοπούς, όταν η έκθεση περιλαμβάνει σημαντικό ερευνητικό ή εκπαιδευτικό σκέλος.

Αντίστοιχη συμφωνία (*Memorandum of Understanding*) σχετικά με την επιβολή περιορισμών στην εισαγωγή προκλασικών και κλασικών αρχαιοτήτων από την Κύπρο υπεγράφη το 2002¹⁶⁵ μεταξύ ΗΠΑ και Δημοκρατίας της Κύπρου, συμφωνία που τροποποιήθηκε το 2006¹⁶⁶ και παρατάθηκε το 2007.¹⁶⁷ Βάσει της συμφωνίας αυτής, η κυπριακή κυβέρνηση συμφωνεί να επιτρέπει την ανταλλαγή αρχαιοτήτων και εθνολογικού υλικού, ιδίως με τη μορφή προσωρινών δανείων στις ΗΠΑ, για εκθέσεις και για άλλους πολιτιστικούς, εκπαιδευτικούς και επιστημονικούς σκοπούς, εφόσον «αυτή η ανταλλαγή δεν θέτει σε κίνδυνο την πολιτιστική της κληρονομιά».¹⁶⁸

Μία άλλη ενδιαφέρουσα σύνδεση του δανεισμού με το ζήτημα της παράνομης διακίνησης είναι η χρήση του στις περιπτώσεις επαναπατρισμού πολιτιστικών αγαθών¹⁶⁹ στο πλαίσιο εξωδικαστικής επίλυσης των διαφορών,

¹⁶⁴ Βλ. <http://exchanges.state.gov/heritage/culprop/itfact/pdfs/it2001guidelines.pdf>

¹⁶⁵ Βλ. <http://exchanges.state.gov/heritage/culprop/cyfact/pdfs/cy2002mou.pdf>

¹⁶⁶ Βλ. <http://exchanges.state.gov/heritage/culprop/cyfact/pdfs/cy2006mouext.pdf>

¹⁶⁷ Βλ. <http://exchanges.state.gov/heritage/culprop/cyfact/pdfs/cy2007mouext.pdf>

¹⁶⁸ Άρθρο 2G.

¹⁶⁹ Για έναν κατάλογο πρόσφατων περιπτώσεων επιστροφής πολιτιστικών αγαθών βλ. τον ιστότοπο της *Unesco*. <http://www.unesco.org/en/movable-heritage-and-museums/features/recent-examples-of-successful-operations-of-cultural-property-restitutions-in-the-world/>. Για έναν ενδεικτικό κατάλογο πρόσφατων επαναπατρισμών αρχαιοτήτων στην Ελλάδα βλ. Μπουτοπούλου 2008, 61-63.

η οποία κερδίζει έδαφος σε σχέση με τη δικαστική οδό.¹⁷⁰ Συγκεκριμένα, ο δανεισμός αρχαιοτήτων ή άλλων αντικειμένων από τη χώρα επιστροφής λειτουργεί ως ενός είδους επιβράβευση του επιστρέφοντος (κράτους ή φορέα) και ως αντισταθμιστικό όφελος για την επιστροφή (*return*) ή απόδοση (*restitution*) προϊόντων λαθρανασκαφής ή παράνομης εξαγωγής.¹⁷¹

Σχετική ρήτρα περιλήφθηκε στις συμφωνίες για την επιστροφή τεσσάρων αρχαίων αντικειμένων¹⁷² από το μουσείο *J. Paul Getty* του Λος Άντζελες στην Ελλάδα το 2006 και το 2007 μετά από πολύχρονες προσπάθειες του ελληνικού Υπουργείου Πολιτισμού.¹⁷³ Συγκεκριμένα, η επίλυση των χρόνιων διαφορών με το μουσείο χαρακτηρίστηκε ως ευκαιρία έναρξης διαλόγου μεταξύ των δύο μερών για την καθιέρωση ενός ευρύτερου πλαισίου πολιτιστικής συνεργασίας σε τομείς κοινού ενδιαφέροντος, «συμπεριλαμβανομένων των δανεισμών σημαντικών αρχαίων αντικειμένων και των περιοδικών εκθέσεων».¹⁷⁴

Επίσης, στην πολύκροτη και εμβληματική υπόθεση επιστροφής στην Ιταλία του περίφημου κρατήρα του Ευφρονίου από το *Metropolitan Museum of Art* της Νέας Υόρκης, η σχετική συμφωνία,¹⁷⁵ που υπεγράφη το 2006 και παρέμεινε μυστική, περιέλαβε πρόβλεψη για διαρκή πολιτιστική συνεργασία της ιταλικής κυβέρνησης με το αμερικανικό μουσείο, ως αντάλλαγμα για τον επαναπατρισμό του κρατήρα.¹⁷⁶ Ειδικότερα,

¹⁷⁰ Ενδεικτικά, από το 1945 έως το 2008 μόνο δεκαπέντε υποθέσεις που αφορούσαν ελληνικές αρχαιότητες επιλύθηκαν δια της δικαστικής οδού και τριάντα επτά εξωδικαστικά. Βλ. Μπουτοπούλου 2008, 61.

¹⁷¹ Για μία παρουσίαση των επιχειρημάτων υπέρ του επαναπατρισμού βλ. Γραμματικάκη-Αλεξίου, Στρατή, Μουαμελετζή, Αναγνωστοπούλου 2001, 164-171.

¹⁷² Το 2006 επεστράφησαν βοιωτική ενεπίγραφη στήλη και τμήμα μαρμάρινου ανάγλυφου από τη Θάσο, ενώ το 2007 χρυσό στεφάνι από την Μακεδονία και μαρμάρινο άγαλμα κόρης.

¹⁷³ Για το χρονικό της ελληνικής διεκδίκησης και του επαναπατρισμού των αντικειμένων βλ. τον ιστότοπο του Υπουργείου πολιτισμού και Τουρισμού. http://www.yppo.gr/2/g22.jsp?obj_id=6513

¹⁷⁴ Όπως αναφέρεται στο σχετικό κοινό ανακοινωθέν (11/12/2006) του τότε Υπουργού Πολιτισμού, κ. Γιώργου Βουλγαράκη, και του διευθυντή του μουσείου Γκετί, κ. Μάικλ Μπραντ, για τη συμφωνία επιστροφής του χρυσού νεκρικού στεφανιού και της αρχαϊκής κόρης. Βλ. http://www.getty.edu/news/press/center/statement06_getty_greek_joint_release_121106.html

¹⁷⁵ Palmer 2006, 282. Για ένα μη επαληθευμένο κείμενο της συμφωνίας βλ. <http://www.scoop.co.nz/stories/HL0602/S00265.htm> Βλ. και σχετικό άρθρο των *New York Times* στις 21/2/2006. <http://www.nytimes.com/2006/02/21/arts/design/21anti.html?ref=euphronioskrater>

¹⁷⁶ Ο κρατήρας του Ευφρονίου επέστρεψε στην Ιταλία τον Ιανουάριο του 2008.

συμφωνήθηκε ο μακροχρόνιος δανεισμός αρχαιοτήτων «ισάξιας ομορφιάς και καλλιτεχνικής/ιστορικής σημασίας» από την Ιταλία από έναν κατάλογο αντικειμένων ή αντικειμένων τα οποία εντάσσονται «στο ίδιο πλαίσιο, στο μέτρο του δυνατού, με τον κρατήρα του Ευφρονίου». Προβλέπεται επίσης ότι τα αντικείμενα που εκτίθενται θα συνοδεύονται από την ένδειξη «Δάνειο της κυβέρνησης της Ιταλίας». Έτσι, το 2006 δανείστηκαν τρία αγγεία και δεκαέξι ελληνιστικά αργυρά αντικείμενα, τα οποία εκτίθενται εκ περιτροπής στην Ιταλία και στο αμερικανικό μουσείο ανά τέσσερα έτη.¹⁷⁷ Επιπλέον, συμφωνήθηκε ο δανεισμός αρχαιολογικών ευρημάτων από ανασκαφές, στις οποίες θα συμμετέχει το μουσείο, για μελέτη και συντήρηση και στη συνέχεια για έκθεση.

β. Ασφάλιση και κρατική εγγύηση

Μία θεμελιώδης πτυχή και κρίσιμος παράγοντας του δανεισμού πολιτιστικών αγαθών είναι η ασφάλεια των δανειζόμενων αντικειμένων. Τα αντικείμενα ασφαλιζονται πρωτίστως για φθορά, καταστροφή, κλοπή και απώλεια, αλλά και για μία σειρά άλλων κινδύνων, που έχουν διευρυνθεί με το πέρασμα των χρόνων (όπως τρομοκρατική ενέργεια,¹⁷⁸ κοινωνική αναταραχή, ένοπλη σύρραξη,¹⁷⁹ πυρηνική καταστροφή). Στην Ελλάδα, το ΥΠΠΟΤ, βάσει εισήγησης του ΚΑΣ, έχει καθορίσει μία σειρά κινδύνων, για τους οποίους πρέπει να καλύπτονται τα αντικείμενα που ανήκουν στις Εφορείες αρχαιοτήτων και τα κρατικά αρχαιολογικά μουσεία. Κατά κανόνα η υποχρέωση ασφάλισης και το σχετικό κόστος βαρύνει τον δανειζόμενο. Σε

¹⁷⁷ Για λεπτομέρειες σχετικά με τα δάνεια αυτά βλ. τα σχετικά Δελτία Τύπου του μουσείου στις 18/1/2008 και 19/2/2010: http://www.metmuseum.org/press_room/full_release.asp?prid={49999C65-6026-4E46-A655-13C62141A4F7} και http://www.metmuseum.org/press_room/full_release.asp?prid={C0B85295-566D-468F-A60D-099469B3319D}.

¹⁷⁸ Ιδίως μετά τις επιθέσεις της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001 στις ΗΠΑ και της 11^{ης} Μαρτίου 2004 στη Μαδρίτη. Στον απόηχο της 11ης Σεπτεμβρίου 2001, τα ασφάλιστρα αυξήθηκαν κατά 20% με 25%. Βλ. *Η Καθημερινή* 5/6/2011 http://news.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_civ_2_05/06/2011_444652.

¹⁷⁹ Τα αντικείμενα που διακινούνται εντός των συνόρων της ΕΕ δεν ασφαλιζονται συνήθως για αυτόν τον κίνδυνο.

ελάχιστες περιπτώσεις¹⁸⁰ ένας φορέας παραιτείται εκ προοιμίου από μία τέτοια υποχρέωση, κυρίως όταν τα αντικείμενα που έχει στην κατοχή του δεν ασφαίζονται ούτως ή άλλως κατά τη διάρκεια έκθεσής τους στις μόνιμες συλλογές του.

Λόγω της διεύρυνσης των κινδύνων που καλύπτονται από την ασφάλιση και της πρακτικής καθορισμού των ασφαλιστρών με βάση την αγοραία αξία των αντικειμένων –που συνεχώς αυξάνεται–,¹⁸¹ το κόστος των ασφαλιστρών εκτοξεύεται τις περισσότερες φορές στα ύψη, με αποτέλεσμα να αντιπροσωπεύει τη μερίδα του λέοντος στον προϋπολογισμό μιας έκθεσης.¹⁸² Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι σπάνια εκδηλώνονται κίνδυνοι για τα αντικείμενα στην πράξη –αν και οι φθορές και τα ατυχήματα δεν βλέπουν πάντα το φως της δημοσιότητας–¹⁸³ τα μουσεία απαιτούν να είναι πλήρως κατοχυρωμένα ως προς την ασφάλεια των αντικειμένων τους και την καταβολή της σχετική αποζημίωσης. Γι' αυτούς τους λόγους, αναζητούνται εναλλακτικές και πιο οικονομικές λύσεις στην εμπορική ασφάλιση για την κάλυψη των κινδύνων.

Σχετικά με τη μείωση των ασφαλιστρών έχει προταθεί η δημιουργία ενός ευρωπαϊκού φορέα που θα καθορίζει σε κεντρικό επίπεδο την αξία των αντικειμένων για το σκοπό της ασφάλισης, αλλά και η αποσύνδεση των ασφαλιστρών από την αξία που έχουν τα ασφαλιζόμενα αντικείμενα στην αγορά. Προς την τελευταία κατεύθυνση, ενθαρρύνεται ιδίως η στενή συνεργασία των μουσείων και κρατών, ώστε να γίνεται από κοινού αποδεκτή μία συμφωνημένη αξία του προς δανεισμό αντικειμένου,

¹⁸⁰ Π.χ. το Toledo Museum of Art στο Οχάιο των ΗΠΑ (Palmer 1997, 142)

¹⁸¹ Ενδεικτικά, έκθεση για τον Matisse, που διοργάνωσε το *Grand Palais* του Παρισιού το 1970, ασφαλίστηκε για 300 εκατ. γαλλικά φράγκα (45 εκατ. ευρώ), ενώ 23 χρόνια αργότερα τα ασφαλιστρα για την ίδια έκθεση στο *Κέντρο Pompidou* ανήλθαν στα 915 εκατ. ευρώ. Βλ. *Η Καθημερινή* 5/6/2001 http://news.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_civ_2_05/06/2011_444652

¹⁸² Περίπου ποσοστό 15%, σύμφωνα με έρευνα που έγινε στην Ολλανδία (Pettersen, Hagedorn-Saupe, Jyrkkio, Weij 2010, σ. 183). Σε ορισμένες περιπτώσεις το κόστος ασφάλισης μπορεί να φτάσει το 40%: Βλ. *Η Καθημερινή* 5/6/2001 http://news.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_civ_2_05/06/2011_444652

¹⁸³ Σε αντίθεση με τις απώλειες και κλοπές. Βλ. *Η Καθημερινή* 5/6/2001 http://news.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_civ_2_05/06/2011_444652

σημαντικά χαμηλότερη της αγοραίας.¹⁸⁴ Έχει προταθεί επίσης η μη ασφάλιση των αντικειμένων, η οποία όμως σπάνια υιοθετείται στις περιπτώσεις δανεισμού για προσωρινές εκθέσεις, παρόλο που κατά κανόνα οι μόνιμες εκθέσεις των κρατικών συλλογών δεν είναι ασφαλισμένες. Τέλος, προωθείται ιδιαίτερα η ανάληψη από κοινού ευθύνης δανείζοντα και δανειζόμενου (*shared liability*) για συγκεκριμένους κινδύνους δυνάμει *ad hoc* συμφωνιών στη βάση σχέσης αμοιβαίας εμπιστοσύνης και κοινού οφέλους των δύο μερών.

Μία οικονομική, απλή και όλο και πιο διαδεδομένη εναλλακτική της εμπορικής ασφάλισης είναι η κρατική εγγύηση (*state indemnity*): η εγγύηση δηλαδή που παρέχουν άμεσα τα ίδια τα κράτη, χωρίς να μεσολαβούν ιδιώτες, για την περίπτωση που προκύψουν κίνδυνοι για τα αντικείμενα που δανείζονται τα μουσεία τους. Τα κράτη αναλαμβάνουν και τη σχετική υποχρέωση να καταβάλουν χρηματική αποζημίωση στον δανείζοντα. Έτσι, η κρατική εγγύηση συνιστά μία ιδιαίτερη –προκαθορισμένη και τυποποιημένη– μορφή ασφάλισης με αυξημένο κύρος για την κατοχύρωση των δανειστών και την ασφάλεια των αντικειμένων, διευκολύνοντας τις διακρατικές πολιτιστικές ανταλλαγές.

Η πρώτη χώρα που καθιέρωσε σύστημα κρατικής εγγύησης ήταν η Σουηδία το 1974, ακολουθούμενη από τις ΗΠΑ το 1975. Πολλά κράτη¹⁸⁵ έχουν έκτοτε θεσπίσει συστήματα κρατικής εγγύησης με πεδίο, προϋποθέσεις και διαδικασία εφαρμογής που ποικίλλουν σε μεγάλο βαθμό. Λαμβάνοντας υπόψη τα πολλαπλά –οικονομικά, πολιτιστικά και διοικητικά– οφέλη που προσφέρει η κρατική εγγύηση έναντι της εμπορικής ασφάλισης, τα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη¹⁸⁶ έχουν καθιερώσει αντίστοιχα συστήματα, που παρουσιάζουν ωστόσο σημαντικές διαφορές, ασάφειες και

¹⁸⁴ Σύμφωνα με τη μελέτη “Lending for Europe” που εκπονήθηκε από ειδικούς των μουσείων για λογαριασμό της ολλανδικής προεδρίας της ΕΕ το 2005 πρέπει να γίνεται δεκτή μείωση της τάξης του 40% της τρέχουσας αγοραίας αξίας, αλλά πάντως όχι κατώτερη του τιμήματος που κατέβαλε ο δανείζων φορέας για την απόκτηση του αντικειμένου (σ. 13).

¹⁸⁵ Ενδεικτικά: Η Αυστραλία το 1979, το Ηνωμένο Βασίλειο το 1980, η Δανία το 1984, η Ισπανία το 1988, η Γερμανία το 1992, η Γαλλία το 1993, η Ιταλία και η Ιρλανδία το 1997, η Τσεχία το 2000 και η Λιθουανία μόλις το 2004.

¹⁸⁶ Είκοσι από τα είκοσι επτά κράτη μέλη της ΕΕ διαθέτουν σύστημα κρατικής εγγύησης.

ατέλειες, όπως προκύπτει και από τη σχετική συγκριτική μελέτη που εκπονήθηκε το 2003, κατόπιν παραγγελίας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.¹⁸⁷

Συγκεκριμένα, σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες η κρατική εγγύηση εφαρμόζεται, αλλά δεν έχει θεσμοθετηθεί τυπικά.¹⁸⁸ Συνήθως η κρατική εγγύηση καθιερώνεται με διάταξη νόμου, για μεγαλύτερη διασφάλιση του δανειστή, γεγονός όμως που αποτρέπει την ευελιξία και δυσχεραίνει την προσαρμογή των παραμέτρων του συστήματος, σύμφωνα με τα εκάστοτε οικονομικά ή πολιτικά δεδομένα. Στις περισσότερες χώρες η κρατική εγγύηση παρέχεται μόνο στα αντικείμενα που δανείζονται από άλλες χώρες για προσωρινές εκθέσεις και όχι στα μακροχρόνια δάνεια, ενώ μόνο τέσσερις ευρωπαϊκές χώρες παρέχουν κρατική εγγύηση για αντικείμενα που δανείζουν οι ίδιες σε άλλες χώρες.¹⁸⁹ Οι δικαιούχοι της κρατικής εγγύησης ποικίλλουν επίσης από σύστημα σε σύστημα: συνήθως είναι τα κρατικά μουσεία ή όσα επιχορηγούνται από το Κράτος, αλλά υπάρχουν και περιπτώσεις διεύρυνσης των δικαιούχων στα ιδιωτικά μουσεία.¹⁹⁰

Στις περισσότερες περιπτώσεις δεν παρέχεται πλήρης κάλυψη για κάθε κίνδυνο,¹⁹¹ ενώ αρκετές χώρες¹⁹² προβλέπουν εξαιρέσεις από τον συνήθη κανόνα στη διεθνή πρακτική για κάλυψη των αντικειμένων «από καρφί σε καρφί» (*nail to nail*), δηλ. από την αφαίρεσή τους από το χώρο του δανείζοντα, στον οποίο εκτίθενται ή φυλάσσονται, μέχρι την επιστροφή τους σε αυτόν. Έτσι, η κρατική εγγύηση ορισμένες φορές αντικαθιστά πλήρως (και μάλιστα ρητά) την εμπορική ασφάλιση και σε άλλες λειτουργεί συνδυαστικά, ιδίως όταν ο δανειζόμενος φορέας αναγκάζεται να καταφύγει

¹⁸⁷ Βλ. συγκριτική μελέτη αριθμ. 2003-4789 που εκπονήθηκε από την Ένωση Εθνικών Μουσείων της Γαλλίας (*Réunion des Musées Nationaux*) με τη συνδρομή του Ιδρύματος Πρωσικών Πολιτιστικών Αγαθών της Γερμανίας (*Staatliche Museen Zu Berlin Preussischer Kulturbesitz*), για λογαριασμό της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, και ειδικότερα της Γενικής Διεύθυνσης Εκπαίδευσης και Πολιτισμού.

¹⁸⁸ Όπως στο Λουξεμβούργο και τη Μάλτα.

¹⁸⁹ Δανία, Φινλανδία, Νορβηγία και Βουλγαρία.

¹⁹⁰ Δανία, Ιταλία, Νορβηγία, Ηνωμένο Βασίλειο και Σουηδία. Στη Γαλλία η κρατική εγγύηση παρέχεται και στην περίπτωση συνδιοργάνωσης εκθέσεων από εθνικά και δημοτικά μουσεία.

¹⁹¹ Μόνο η Γερμανία, η Φινλανδία, η Ιρλανδία και η Ιταλία δεν αποκλείουν κανέναν κίνδυνο από την κάλυψη της κρατικής εγγύησης.

¹⁹² Η Ιταλία, η Σουηδία, η Νορβηγία, η Λιθουανία, η Πολωνία και η Φινλανδία.

σε συμπληρωματική εμπορική ασφάλιση, στις περιπτώσεις που η κάλυψη δεν είναι πλήρης ή όταν δεν καλύπτεται κάποια χρονική περίοδος «υψηλού κινδύνου» κατά τη διάρκεια «απουσίας» του αντικειμένου (π.χ. η μεταφορά). Τέλος, η χρήση της κρατικής εγγύησης συχνά καθίσταται δυσχερής ή αδύνατη, καθώς ορισμένα κράτη προβλέπουν ένα κατώτατο ποσό αξίας της έκθεσης, κάτω από το οποίο δεν παρέχεται κρατική εγγύηση, το οποίο όμως είναι πολύ υψηλό σε ορισμένες περιπτώσεις, ή αντίθετα προβλέπεται ένα ανώτατο οικονομικό όριο για την παροχή κρατικής εγγύησης, το οποίο είναι πολύ χαμηλό. Προκειμένου να αμβλυνθούν αυτές οι διαφορές και με σκοπό να καταστούν πιο ελκυστικά, χρηστικά και αξιόπιστα για τους δανειστές τα ευρωπαϊκά συστήματα κρατικής εγγύησης, ώστε να διευκολύνεται η κινητικότητα των συλλογών εντός ΕΕ, έχει προταθεί η εναρμόνισή τους σε ευρωπαϊκό επίπεδο.¹⁹³

Η Ελλάδα είναι ένα από τα έξι κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης¹⁹⁴ που δεν διαθέτουν και δεν εφαρμόζουν ακόμα σύστημα κρατικής εγγύησης για το δανεισμό μουσειακών αντικειμένων που συμμετέχουν σε προσωρινές εκθέσεις. Οι προσπάθειες εισαγωγής ελληνικού συστήματος κρατικής εγγύησης ξεκινούν το Δεκέμβριο του 2006, οπότε συγκροτείται στο Υπουργείο Πολιτισμού η πρώτη ομάδα εργασίας, το έργο της οποίας όμως γρήγορα ατόνησε. Η ομάδα επανενεργοποιείται το 2009 με νέα απόφαση συγκρότησης (Απρίλιος 2009), αλλά δεν ολοκληρώνει το έργο της. Τον επόμενο χρόνο συγκροτείται τρίτη κατά σειρά ομάδα εργασίας (Μάιος 2010), η οποία επίσης δεν καταφέρνει να καταλήξει σε προτάσεις, λόγω έλλειψης κεντρικών πολιτικών κατευθυντήριων γραμμών σε σειρά θεμάτων.

Από τον Ιανουάριο του 2011 μία νέα ομάδα εργασίας αρχίζει με εντατικούς ρυθμούς να μελετά το θέμα, με σκοπό τη «θέσπιση συστήματος κρατικής εγγύησης μουσειακών αντικειμένων που τελούν υπό δανεισμό

¹⁹³ Στο πλαίσιο της Ομάδας εργασίας που δημιούργησε η ΕΕ το 2008 για την κινητικότητα των Συλλογών συστάθηκε υποομάδα «για την κρατική εγγύηση και τις συμφωνίες από κοινού ευθύνης», η οποία κατέθεσε συστάσεις προς την κατεύθυνση της εναρμόνισης. Βλ. http://ec.europa.eu/culture/our-policy-development/doc/mobility_collections_report/conclusions/state_indemnity_shared_liability.pdf

¹⁹⁴ Μαζί με το Βέλγιο, την Κύπρο, τη Λετονία, την Εστονία, την Πορτογαλία. Η Μάλτα και το Λουξεμβούργο δεν διαθέτουν θεσπισμένο σύστημα, αλλά στην πράξη το εφαρμόζουν.

κατά τη διάρκεια περιοδικών εκθέσεων στο εξωτερικό»¹⁹⁵. Η ομάδα αποτελείται από τη γενική γραμματέα Πολιτισμού ως Πρόεδρο και από τις Προϊσταμένους της Γενικής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων & Πολιτιστικής Κληρονομιάς, της Διεύθυνσης Μουσείων, Εκθέσεων & Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και της Διεύθυνσης Νεώτερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, την Προϊσταμένη του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, την Προϊσταμένη της Διεύθυνσης Συλλογών, Μουσειολογικού & Καλλιτεχνικού Προγραμματισμού της Εθνικής Πινακοθήκης – Μουσείου Αλέξανδρου Σούτζου και από Νομικούς Συμβούλους του Κράτους στο Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, ως μέλη.

Η ομάδα εργασίας του Υπουργείου εξέτασε τα συστήματα άλλων ευρωπαϊκών χωρών, καθώς και την με αριθμ. 2003-4789 συγκριτική μελέτη που εκπονήθηκε από την Ένωση Εθνικών Μουσείων της Γαλλίας (*Réunion des Musées Nationaux*) με τη συνδρομή του Ιδρύματος Πρωσικών Πολιτιστικών Αγαθών της Γερμανίας (*Staatliche Museen Zu Berlin Preussischer Kulturbesitz*), για λογαριασμό της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, και ειδικότερα της Γενικής Διεύθυνσης Εκπαίδευσης και Πολιτισμού.¹⁹⁶ Η ομάδα εργασίας σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα επεξεργάστηκε σχέδιο νόμου για τη θέσπιση ελληνικού συστήματος κρατικής εγγύησης, το οποίο περιλαμβάνει τις προτάσεις της προς τον υπουργό Πολιτισμού και Τουρισμού σχετικά με τις βασικές παραμέτρους του μελλοντικού συστήματος.

Συγκεκριμένα, ως προς τις επιμέρους ρυθμίσεις του υπό επεξεργασία σχεδίου νόμου, ορίζεται καταρχάς το πεδίο εφαρμογής του συστήματος κρατικής εγγύησης και οι δικαιούχοι του: η παροχή εγγύησης του ελληνικού

¹⁹⁵ Συγκροτήθηκε με απόφαση του ΥΠΠΟΤ, Παύλου Γερουλάνου, με αριθμ. πρωτ. ΥΠΠΟΤ/ΙΟΙΚ/Α3/Φ.70/42219/28-4-2011 (ΑΔΑ 4ΑΘΩΓ-ΩΕ) και θέμα: «Συγκρότηση Ομάδας Εργασίας για τη θέσπιση συστήματος κρατικής εγγύησης μουσειακών αντικειμένων υπό δανεισμό».

¹⁹⁶ Η μελέτη παρουσιάζει μια συγκριτική ανάλυση των συστημάτων κρατικής εγγύησης σε 31 ευρωπαϊκές χώρες για μια σειρά θεμάτων, όπως το έτος θέσπισης του συστήματος, το νομικό πλαίσιο και οι αρμόδιες αρχές, τα μουσεία-δικαιούχους της κρατικής εγγύησης, το αντικείμενο ασφάλισης, την πρόσθετη ασφάλιση και τις υποχρεώσεις των δικαιούχων, τις προδιαγραφές ασφαλείας, το εύρος της κάλυψης από κινδύνους, το μέγιστο και ελάχιστο ποσό ανά έκθεση, το μέγιστο ποσό δέσμευσης ανά έτος, τη διαδικασία αίτησης υπαγωγής στο σύστημα και την αντιμετώπιση φθορών ή απώλειας.

Δημοσίου θα παρέχεται σε περιοδικές εκθέσεις που διοργανώνονται ή συνδιοργανώνονται από το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, τα ημεδαπά δημόσια μουσεία ή αυτά που έχουν ιδρυθεί δια νόμου για προσωρινούς και μακροχρόνιους δανεισμούς έργων από αλλοδαπά μουσεία ή φορείς της αλλοδαπής. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι η κρατική εγγύηση προβλέπεται και για εκθέσεις που διοργανώνονται στο εξωτερικό με πρωτοβουλία της Ελλάδας, κυρίως στο πλαίσιο άσκησης πολιτιστικής διπλωματίας ή επετειακών εορτασμών, κατά παρέκκλιση του κανόνα κάλυψης του κόστους ασφάλισης από το δανειζόμενο μέρος. Για την παροχή εγγύησης του ελληνικού Δημοσίου, η οποία χορηγείται με απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού, τίθενται τρεις διαζευκτικές προϋποθέσεις: οι εκθέσεις να έχουν «ιδιαιτέρη πολιτιστική ή ιστορική αξία» ή να αποσκοπούν στην προβολή του ελληνικού πολιτισμού ή να αποβλέπουν στην εκπλήρωση σχετικών υποχρεώσεων που απορρέουν από διεθνείς ή διακρατικές συμβάσεις πολιτιστικού χαρακτήρα.

Μία Γνωμοδοτική Επιτροπή που συγκροτείται με απόφαση του υπουργού Πολιτισμού και Τουρισμού και αποτελείται από ανώτερους υπηρεσιακούς παράγοντες του Υπουργείου¹⁹⁷ και δύο πρόσωπα με εμπειρία στη διοργάνωση εκθέσεων θα κρίνει κάθε φορά αν συντρέχουν οι παραπάνω προϋποθέσεις για την παροχή εγγύησης του ελληνικού Δημοσίου. Στις αρμοδιότητες της Επιτροπής, σύμφωνα με το σχέδιο νόμου, περιλαμβάνονται επίσης η διατύπωση (απλής) γνώμης προς τον υπουργό για τον καθορισμό του ύψους της σχετικής πίστωσης που θα εγγράφεται κατ' έτος στον κρατικό προϋπολογισμό για την κρατική εγγύηση, καθώς και η εκτίμηση της ενδεχόμενης φθοράς των έργων στα οποία έχει παρασχεθεί κρατική εγγύηση και ο κατά περίπτωση προσδιορισμός του ύψους της αποζημίωσης.

Η κάλυψη της κρατικής εγγύησης θα είναι πλήρης (100%) και όχι συνδυαστικά με εμπορική ασφάλιση: δεν εισάγεται δηλαδή ρήτρα

¹⁹⁷ Συγκεκριμένα, τους/τις προϊστάμενους της Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, της Διεύθυνσης Νεώτερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, της Γενικής Διεύθυνσης Σύγχρονου Πολιτισμού, της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων μνημείων και της Διεύθυνσης Οικονομικών Υποθέσεων.

επικουρικότητας της κρατικής εγγύησης, σύμφωνα με την οποία καλύπτεται η ζημία, μόνο στο βαθμό που η απώλεια ή η φθορά δεν μπορεί να αποζημιωθεί από ιδιωτική ασφάλιση ή άλλη τυχόν εγγύηση. Το χρονικό διάστημα, για το οποίο θα καλύπτονται από την εγγύηση του ελληνικού Δημοσίου τα δανειζόμενα αντικείμενα, ορίζεται από τη συσκευασία τους στον τόπο προέλευσης, κατά τη μεταφορά και την έκθεση μέχρι την επιστροφή στον τόπο που έχει συμφωνηθεί, σύμφωνα δηλ. με την καθιερωμένη πρακτική ασφάλισης, «από καρφί σε καρφί» (*nail to nail*).

Προβλέπεται, τέλος, η έκδοση, με απόφαση του υπουργού Πολιτισμού και Τουρισμού, Γενικού Κανονισμού Προδιαγραφών Ασφαλείας, ως προϋπόθεση για να τεθεί σε εφαρμογή το σύστημα παροχής εγγύησης του ελληνικού Δημοσίου. Ο Κανονισμός αυτός θα περιλαμβάνει τους ειδικότερους όρους ασφαλείας που πρέπει να τηρούνται (π.χ. συσκευασία, αποσυσκευασία, μεταφορά των αντικειμένων), καθώς και τις περιπτώσεις απώλειας ή φθοράς, για τις οποίες θα παρέχεται αποζημίωση.

Οι διατάξεις του σχεδίου νόμου θέτουν τις βάσεις για ένα σύγχρονο και αξιόπιστο ελληνικό σύστημα κρατικής εγγύησης. Ειδικότερα, οι προτεινόμενες ρυθμίσεις κρίνονται συνολικά θετικές και προωθημένες σε σχέση με τα περισσότερα ευρωπαϊκά συστήματα, ιδίως όσον αφορά στο ευρύ πεδίο εφαρμογής του συστήματος, ιδίως ως προς τις «εξερχόμενες» προς το εξωτερικό εκθέσεις, στην κάλυψη 100% που θα παρέχει και στη διάρκεια της «από καρφί σε καρφί», χωρίς να εξαιρείται κάποιο χρονικό διάστημα κατά τη διακίνηση του έργου. Στα αδύναμα σημεία καταγράφεται η μη ρητή πρόβλεψη των κινδύνων που θα καλύπτει η κρατική εγγύηση, η οποία παραπέμπεται στις ελληνικές καλένδες, καθώς και η αρνητική οικονομική συγκυρία που δεν ευνοεί την εγγραφή πιστώσεων για τον πολιτισμό στον κρατικό προϋπολογισμό.

γ. Ασυλία από κατάσχεση

Η ασφάλεια των αντικειμένων που διακινούνται για προσωρινές εκθέσεις δεν αφορά μόνο στην υλική τους διάσταση. Σημαντική είναι και η νομική τους προστασία κατά τη διάρκεια μεταφοράς και παραμονής τους στο έδαφος της ξένης χώρας. Το θέμα συνδέεται ιδιαίτερα με τις αυξανόμενες περιπτώσεις νομικής διεκδίκησης αντικειμένων και έργων τέχνης που αφαιρέθηκαν βίαια από τους ιδιοκτήτες τους κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ιδίως εκείνων που κατέσχεσε παράνομα το ναζιστικό καθεστώς από θύματα του Ολοκαυτώματος.¹⁹⁸ Επίσης, αποκτά βαρύνουσα σημασία μετά τη διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς τις χώρες με πρώην κομμουνιστικά καθεστώτα, τα οποία είχαν αποστερήσει τα αντικείμενα αυτά από τους ιδιοκτήτες τους μέσω εθνικοποίησης. Έτσι, οι δανειστές πολιτιστικών αγαθών επιθυμούν να είναι διασφαλισμένοι ότι τα αντικείμενα που δανείζουν δεν θα αποτελέσουν αντικείμενο κατάσχεσης στο έδαφος του δανειζόμενου και ότι αυτά δεν θα εγκλωβιστούν στο ξένο κράτος ως «όμηροι», λόγω επίδικων διαφορών.

Για το σκοπό αυτό, παρέχεται από όλο και περισσότερα κράτη «ασυλία από κατάσχεση» (*immunity from seizure*) στα αντικείμενα που βρίσκονται υπό δανεισμό στο έδαφός τους για προσωρινές εκθέσεις. Η ασυλία από κατάσχεση παρέχεται για ορισμένο χρονικό διάστημα και στοχεύει στη θωράκιση του αντικειμένου από κάθε μορφής κατάσχεση σε υποθέσεις αστικού ή ποινικού δικαίου, η οποία μπορεί να επέλθει ιδίως στις εξής περιπτώσεις: κατόπιν άσκησης ένδικων μέσων για την αμφισβήτηση της κυριότητας του αντικειμένου για διάφορους λόγους (π.χ. παράνομη ιδιοποίηση, κλοπή) ή ως αποτέλεσμα παροχής σχετικής προδικαστικής προστασίας (ασφαλιστικά μέτρα), για την ικανοποίηση ληξιπρόθεσμων απαιτήσεων σε βάρος του ιδιοκτήτη του αντικειμένου ή ως συνέπεια ενεργειών των κρατικών αρχών στο πλαίσιο αστυνομικής έρευνας ή ποινικής δίωξης.

¹⁹⁸ Βλ. Berman S. 2007, 122-126 και Palmer 2007.

Το παλαιότερο σύστημα παροχής ασυλίας είναι αυτό των ΗΠΑ (1965).¹⁹⁹ Η ασυλία καλύπτει κάθε «έργο τέχνης ή άλλο αντικείμενο πολιτιστικής σημασίας» που έχει εισαχθεί στις ΗΠΑ βάσει σχετικής συμφωνίας για προσωρινή έκθεση που αποσκοπεί στο δημόσιο συμφέρον.²⁰⁰ Στην Ευρώπη η πρώτη χώρα που καθιέρωσε αντίστοιχο σύστημα ήταν η Γαλλία το 1994, με αφορμή τη διεκδίκηση το 1993 από μία ρωσίδα υπήκοο δύο έργων του *Matisse* που εκτίθενταν στο Κέντρο *Pompidou* στο Παρίσι²⁰¹ και την επακόλουθη επιφυλακτικότητα άλλων χωρών να προβούν σε δανεισμούς στη Γαλλία.

Τα συστήματα παροχής ασυλίας από κατάσχεση παραμένουν διαδεδομένα κυρίως στη Βόρεια Αμερική. Μόνο έξι κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης παρέχουν σήμερα ασυλία από κατάσχεση²⁰² –τα περισσότερα βάσει ειδικής νομοθετικής διάταξης²⁰³ και ένα βάσει διάταξης του Αστικού Κώδικα²⁰⁴– ενώ δύο διαθέτουν ρυθμίσεις σχετικά με το θέμα.²⁰⁵ Τα σχετικά συστήματα παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές σε πολλά σημεία, όπως στις κατηγορίες αντικειμένων που προστατεύονται, καθώς και στη διαδικασία εφαρμογής των προστατευτικών νομικών ρυθμίσεων.²⁰⁶ Διακρίνονται δύο βασικές κατηγορίες: από τη μία τα συστήματα που παρέχουν αυτομάτως προστασία με μία γενικού περιεχομένου ρύθμιση σε όλα τα αντικείμενα που δανείζονται για εκθέσεις μη κερδοσκοπικού

¹⁹⁹ *Federal Act 22 USC* του 1965. Βλ. O’Connell 2006, 4-7.

²⁰⁰ Palmer 1997, 110.

²⁰¹ Υπόθεση *Stchoukine v Le Centre National d’Art et de Culture Georges Pompidou et al.* Τα έργα είχαν εθνικοποιηθεί από τη Ρωσία το 1918 και τα διεκδικούσε η κόρη του πρώην ιδιοκτήτη τους ως νόμιμη κληρονόμος του αρχικού ιδιοκτήτη. Η προσφυγή απορρίφθηκε από τη γαλλική δικαιοσύνη στη βάση της αναγνώρισης της ρωσικής εθνικοποίησης από τη γαλλική έννομη τάξη και ως εκ τούτου της ανυπαρξίας νόμιμου τίτλου στα χέρια της προσφεύγουσας. Βλ. Palmer 1997, 102.

²⁰² Βλ. την έκθεση της υποομάδας για την ασυλία από κατάσχεση που συστήθηκε ο πλαίσιο της Ομάδας εργασίας που δημιούργησε η ΕΕ το 2008 για την κινητικότητα των Συλλογών: http://ec.europa.eu/culture/our-policy-development/doc/mobility_collections_report/reports/immunity_seizure.pdf.

²⁰³ Γαλλία (1994), Γερμανία (1999), Αυστρία (2003), Βέλγιο (2004), Ηνωμένο Βασίλειο (2007).

²⁰⁴ Ολλανδία.

²⁰⁵ Ρουμανία και Λιθουανία.

²⁰⁶ Για μία συγκριτική επισκόπηση των συστημάτων παροχής ασυλίας από κατάσχεση σε διάφορες χώρες βλ. O’Connell 2006, 4-13.

χαρακτήρα και από την άλλη εκείνα που περιέχουν γενική αναφορά στην παροχή προστασίας, αλλά απαιτούν τον ειδικότερο προσδιορισμό των αντικειμένων στα οποία παρέχεται η ασυλία, συνήθως μέσω αίτησης και διοικητικής έγκρισής της.

Αξίζει να σημειωθεί ότι πολλά κράτη που δεν έχουν ακόμη θεσμοθετήσει την ασυλία από την κατάσχεση καταφεύγουν –μεταξύ αυτών και η Ελλάδα– στην πρακτική των «δηλώσεων ασυλίας από κατάσχεση» (*immunity from seizure declarations*) ή «επιστολών εγγύησης επιστροφής» (*letters of comfort*): με τις επιστολές αυτές παρέχεται μία *ad hoc* γραπτή διαβεβαίωση από εκπρόσωπο του ξένου μουσείου ή της ξένης κυβέρνησης ότι, σύμφωνα με το εθνικό και διεθνές δίκαιο, το κράτος που δανείζεται θα πράξει ό,τι είναι δυνατό στο πλαίσιο της δικαιοδοσίας του, ώστε να εξασφαλίσει την προστασία του αντικειμένου από κατάσχεση, όσο αυτό βρίσκεται στο έδαφός του.²⁰⁷ Παρότι οι «επιστολές εγγύησης επιστροφής» συνιστούν διαδεδομένη πρακτική, καθώς συχνά ικανοποιούν και ζητούνται από τους δανειστές, δεν παρέχουν στέρεη νομική βάση σε σχέση με την πρόβλεψη σε διάταξη νόμου, αλλά χρησιμεύουν περισσότερο ως εργαλείο προσωπικής ή πολιτικής δέσμευσης του υπογράφοντα.

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει η επιφύλαξη που εκφράζεται σχετικά με την παροχή ασυλίας από κατάσχεση σε αντικείμενα υπό δανεισμό από τη σκοπιά της αποτροπής της παράνομης διακίνησης πολιτιστικών αγαθών: η εισαγωγή τέτοιων προστατευτικών ρυθμίσεων ενδέχεται να έρχεται σε σύγκρουση με τις διεθνείς υποχρεώσεις που έχουν αναλάβει τα κράτη με συμβατικά κείμενα²⁰⁸ σχετικά με την επιστροφή των αντικειμένων που αποτελούν προϊόν παράνομης ανασκαφής ή εξαγωγής –καθώς και βάσει του ευρωπαϊκού παράγωγου δικαίου²⁰⁹ για την πραγματοποίηση της οποίας μπορεί να απαιτείται η κατάσχεση των αντικειμένων.

²⁰⁷ Βλ. Woudenberg 2010, 189.

²⁰⁸ Π.χ. Σύμβαση της *Unesco* του 1970 σχετικά με τα ληπτέα μέτρα για την απαγόρευση και παρεμπόδιση της παράνομης εισαγωγής, εξαγωγής και μεταβίβαση της κυριότητας πολιτιστικών αγαθών, Πρώτο Πρωτόκολλο της Σύμβασης της Χάγης του 1954 για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών στην περίπτωση ένοπλης σύρραξης και Σύμβαση *Unidroit* του 1995 για τα κλαπέντα ή παρανόμως εξαχθέντα πολιτιστικά αγαθά.

²⁰⁹ Ιδίως την Οδηγία 93/7/ΕΟΚ.

Επιπλέον, εκφράζεται η άποψη ότι τα συστήματα που παρέχουν ασυλία από την κατάσχεση, αποκλείοντας τη δικαστική οδό σε περίπτωση άσκησης ένδικων μέσων για επιστροφή πολιτιστικών αγαθών, ενδέχεται να παρεμποδίζουν ή να αντιβαίνουν στο δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη,²¹⁰ βάσει του άρθρου 6 (1) της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, αλλά και του Κανονισμού του Συμβουλίου (ΕΚ) αριθμ. 44/2001 της 22ας Δεκεμβρίου 2000 για τη διεθνή δικαιοδοσία, την αναγνώριση και την εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις.²¹¹

Αναγνωρίζοντας το ενδεχόμενο σύγκρουσης, οι περισσότερες εσωτερικές διατάξεις που προβλέπουν ασυλία από κατάσχεση περιέχουν ρήτρα ότι οι διεθνείς υποχρεώσεις της χώρας για επιστροφή πολιτιστικών αγαθών και οι σχετικές διαταγές που εκδίδονται από διεθνή δικαστήρια υπερισχύουν έναντι της παρεχόμενης σε εθνικό επίπεδο ασυλίας από κατάσχεση.²¹² Προκειμένου να αποφεύγονται τέτοιες συγκρούσεις και να προλαμβάνονται τυχόν προβλήματα, συνιστάται στην πράξη η άσκηση της «δέουσας επιμέλειας» (*due diligence*) για τον ενδελεχή έλεγχο της προέλευσης και των τίτλων των αντικειμένων.

Σε κάθε περίπτωση, τα συστήματα παροχής ασυλίας από κατάσχεση αποτελούν χρήσιμο εργαλείο, το οποίο χρήζει επέκτασης, αλλά και ενδελεχούς κατάρτισης και εφαρμογής, καθώς στον πυρήνα τους βρίσκεται ένα κρίσιμο ζήτημα: η στάθμιση του δικαιώματος ιδιοκτησίας επί των αμφισβητούμενων αντικειμένων από τη μία και του δικαιώματος ανεμπόδιστης πρόσβασης του κοινού στην απόλαυση των πολιτιστικών αγαθών από την άλλη.²¹³ Ενδεχομένως η καθιέρωση ενός ενιαίου ευρωπαϊκού συστήματος ασυλίας από την κατάσχεση να διευκόλυνε τον

²¹⁰ Βλ. Weller 2009, σ. 312 και 314 και Weller 2009, 75-76.

²¹¹ Επίσημη Εφημερίδα L 12 της 16.1.2001, σ. 1.

²¹² Σύμφωνα με την έκθεση της υποομάδας «για την ασυλία από την κατάσχεση» που συστάθηκε στο πλαίσιο της Ομάδας εργασίας που δημιούργησε η ΕΕ το 2008 για την κινητικότητα των Συλλογών. Βλ. http://ec.europa.eu/culture/our-policy-development/doc/mobility_collections_report/reports/immunity_seizure.pdf.

²¹³ Βλ. O' Connell 2006, 3.

δανεισμό μεταξύ κρατών μελών, αμβλύνοντας τις επιφυλάξεις των δανειστών σχετικά με τον κίνδυνο κατάσχεσης.²¹⁴ Παρόλα αυτά, η εναρμόνιση σε αυτό το ζήτημα δεν είναι εύκολη υπόθεση, ενώ δεν φαίνεται να έχει επιτευχθεί προς το παρόν ομοφωνία για τη σκοπιμότητα μίας τέτοιας προσπάθειας ή να έχουν διατυπωθεί προτάσεις προς αυτή την κατεύθυνση.²¹⁵

δ. Μακροχρόνια δάνεια

Ως μακροχρόνιο δάνειο ορίζεται ο δανεισμός αντικειμένων βάσει συμφωνητικού για ορισμένο χρονικό διάστημα, το οποίο υπερβαίνει συνήθως το όριο των έξι μηνών και μπορεί να φθάνει έως αρκετά χρόνια. Κατά τη διάρκεια του μακροχρόνιου δανεισμού τα αντικείμενα θεωρούνται και αντιμετωπίζονται από τον δανειζόμενο ως τμήμα της μόνιμης συλλογής του μουσείου.

Τα πολλαπλά οφέλη που παρουσιάζουν τα μακροχρόνια δάνεια σε σύγκριση με τον προσωρινό δανεισμό, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο, επισημαίνονται όλο και συχνότερα:²¹⁶ παρέχουν δυνατότητα πρόσβασης και απόλαυσης σε μεγαλύτερο αριθμό επισκεπτών, εμπλουτίζουν, συμπληρώνουν και διαφοροποιούν τις συλλογές των μουσείων, χωρίς αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος, μειώνουν το διαχειριστικό και οικονομικό βάρος αποθήκευσης, ασφάλειας και ασφάλισης, εντάσσουν το αντικείμενο σε νέα συμφραζόμενα (*context*), επιτρέπουν διαφορετικές ερμηνείες του αντικειμένου από νέες σκοπιές και διαφορετικό κοινό, συμβάλλουν στην εμβάθυνση και την εξέλιξη της επιστημονικής έρευνας και μελέτης των αντικειμένων σε διάφορα πεδία,

²¹⁴ Βλ. μελέτη “Lending to Europe” (σ. 16)

²¹⁵ Η έκθεση της υποομάδας «για την ασυλία από την κατάσχεση» που συστάθηκε στο πλαίσιο της Ομάδας εργασίας που δημιούργησε η ΕΕ το 2008 για την κινητικότητα των Συλλογών κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δεν πρέπει να χαραχθεί κοινή ευρωπαϊκή γραμμή στο θέμα της ασυλίας από κατάσχεση, διότι δεν υπάρχει ιδανικός ή προτιμώμενος τρόπος προσέγγισης. Βλ. http://ec.europa.eu/culture/our-policy-development/doc/mobility_collections_report/reports/immunity_seizure.pdf

²¹⁶ Βλ. Choulia-Kapeloni 2010, 197 και Palmer 2006, 279-281.

εμπεδώνουν τις σχέσεις συνεργασίας, εμπιστοσύνης και ανταλλαγής τεχνογνωσίας μεταξύ μουσείων και κρατών, ενώ αποτελούν συχνά ευκαιρία συντήρησης των αντικειμένων και κίνητρο για την αποσυμφόρηση των αποθηκών των μουσείων. Παρόλα αυτά, η πρακτική του μακροχρόνιου δανεισμού παραμένει περιορισμένη για πολλούς λόγους: λόγω της ελλιπούς γνώσης και κακής διαχείρισης των συλλογών των μουσείων, λόγω των δυσκίνητων και πολύπλοκων διαδικασιών δανεισμού, αλλά κυρίως λόγω των επιφυλάξεων και φόβων των κατόχων των αντικειμένων σχετικά με την προστασία και ασφάλισή τους.²¹⁷

Αναφέρονται ενδεικτικά δύο παραδείγματα μακροχρόνιου δανεισμού –στα οποία το ένα από τα δύο μέρη ήταν η Ελλάδα– που σκοπό είχαν τη συμπλήρωση μίας συλλογής κι ενός μνημείου αντίστοιχα. Ειδικότερα, κατόπιν σχετικού αιτήματος του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου προς τις κυπριακές αρχές, με την ευκαιρία της μόνιμης έκθεσης της συλλογής κυπριακών αρχαιοτήτων που διαθέτει, επετεύχθη συμφωνία για τον μακροχρόνιο δανεισμό πέντε χάλκινων αντικειμένων από το Κυπριακό Αρχαιολογικό Μουσείο στο ελληνικό μουσείο για πέντε έτη, αρχής γενομένης από το 2009. Χάρη σε άλλη συμφωνία της Ελλάδας με τη Γερμανία το 2002, «επεστράφησαν»²¹⁸ στην Ελλάδα με τη μορφή του μακροχρόνιου δανεισμού από το Μουσείο της Περγάμου στο Βερολίνο εννέα αρχιτεκτονικά μέλη για την αναστήλωση του Φιλιπείου της Ολυμπίας, ενόψει των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004. Τα μέλη²¹⁹ είχαν δοθεί στη Γερμανία ως «διπλά» κατά τις ανασκαφές από τη Γερμανική Αρχαιολογική Σχολή στην Ολυμπία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.²²⁰ Ως ανταπόδοση η ελληνική πλευρά –με μεσολάβηση μάλιστα του τότε πρωθυπουργού, αφού το αρχικό γερμανικό αίτημα για ανταλλαγή

²¹⁷ Βλ. Jyrkkiö (ed.) 2009, 11-13.

²¹⁸ «Νομικώς τα αντικείμενα αυτά ανήκουν στο Βερολίνο, για το λόγο αυτόν δεν μιλάμε για επιστροφή, αλλά για "μακροπρόθεσμο δάνειο"», σύμφωνα με τον καθηγητή Ντίτερ Βολφ Χαϊλμάγερ, διευθυντή του Μουσείου της Περγάμου. Βλ. *Ελευθεροτυπία* 12/2/2002
http://archive.enet.gr/online/online_text/c=113,dt=12.02.2002,id=12930364.

²¹⁹ Τρία σκαλοπάτια της βάσης, δύο κομμάτια κιονόκρανου και δύο κομμάτια της στέγης.

²²⁰ Βάσει της συμφωνίας Ελλάδας-Γερμανίας του 1874. Βλ. παραπάνω σ. 37.

απορρίφθηκε από την ελληνική πλευρά, με το επιχείρημα ότι «δεν επιτρέπεται κάτι τέτοιο στην Ελλάδα»²²¹ δάνεισε στο γερμανικό μουσείο είκοσι επτά αρχαία αντικείμενα από το «εργαστήρι του Φειδία» για δύο χρόνια, διάστημα που στη συνέχεια ανανεώθηκε με διαδοχικές αποφάσεις.

Μία άλλη ενδιαφέρουσα χρήση του μακροχρόνιου δανεισμού αφορά τις περιπτώσεις επιστροφής αμφισβητούμενων αντικειμένων. Τα μακροχρόνια δάνεια μπορούν να λειτουργήσουν ως μέσο φιλικού διακανονισμού, παρέχοντας μία διπλωματική εναλλακτική στη μεταβίβαση της κυριότητας του αντικειμένου, όταν αυτή αντιβαίνει στο νομικό ή πολιτικό πλαίσιο του φορέα ή της χώρας που κατέχει αντικείμενο, το οποίο αποτελεί αντικείμενο διαμάχης.

Το πιο πρόσφατο και γνωστό ελληνικό παράδειγμα τέτοιας χρήσης του μακροχρόνιου δανείου αφορά στη συμφωνία μεταξύ του ελληνικού Υπουργείου Πολιτισμού και του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης για τον επαναπατρισμό ενός θραύσματος από τη βόρεια ζωφόρο του Παρθενώνα στο νέο Μουσείο Ακρόπολης το Σεπτέμβριο του 2006. Σε αντάλλαγμα η Ελλάδα δάνεισε ένα αρχαίο ανάγλυφο στο Μουσείο Αρχαιοτήτων του γερμανικού πανεπιστημίου για διάστημα πέντε ετών, αρχής γενομένης από το 2009.²²² Επίσης, το 2008 επαναπατρίστηκε με προσωρινό δάνειο ενός έτους στο νέο Μουσείο Ακρόπολης θραύσμα από τον ανάγλυφο διάκοσμο του Παρθενώνα από τα μουσεία του Βατικανού.²²³

Ένα αντίστοιχο ενδεχόμενο δανεισμού είχε τεθεί το 2001 από την ελληνική κυβέρνηση,²²⁴ ως συμβιβαστική λύση για την επιστροφή των

²²¹ Βλ. *Ελευθεροτυπία* 12/2/2002. http://archive.enet.gr/online/online_text/c=113,dt=12.02.2002,id=12930364.

²²² Βλ. *Το Βήμα* 18/12/2008 <http://www.arxaiologia.gr/site/content.php?artid=3744> Βλ. επίσης *in.gr* 13/9/2006 <http://news.in.gr/culture/article/?aid=738213>.

²²³ Βλ. Δελτίο Τύπου του ΥΠΠΟΤ 5/11/2008 http://www.yppo.gr/2/g22.jsp?obj_id=24810, *Η Καθημερινή* 2/10/2009 http://news.kathimerini.gr/4Dcgi/4dcgi/w_articles_civ_2_02/10/2009_7636066 και *Τα Νέα* 6/11/2008 <http://www.tanea.gr/default.asp?pid=2&ct=4&artid=1407815>.

²²⁴ Στις 19/8/2001 ο κ. Βενιζέλος είχε δηλώσει στη βρετανική εφημερίδα *Guardian*: «Δεν μας ενδιαφέρει η νομική μορφή της συμφωνίας, το καθεστώς της ιδιοκτησίας δεν είναι σημαντικό για εμάς και ως θέμα αρχής δεν αποκλείουμε τίποτα από τις συζητήσεις». Βλ. *The Guardian* 20/8/2001 <http://www.guardian.co.uk/uk/2001/aug/20/humanities.parthenon?INTCMP=SRCH>

Μαρμάρων του Παρθενώνα –ενόψει της διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας– από το Βρετανικό Μουσείο, το οποίο αρνείται κατηγορηματικά την αλλαγή του ιδιοκτησιακού τους καθεστώτος. Σύμφωνα με αυτή την πρόταση μακροχρόνιου δανείου μάλιστα, σε μία τέτοια περίπτωση, η Ελλάδα θα δάνειζε ως αντάλλαγμα στο μουσείο σημαντικές αρχαιότητες, π.χ. ευρήματα από τις ανασκαφές για την κατασκευή του μετρό της Αθήνας, όπως είχε προταθεί.

Αλλά και το 2006 ο τότε Υπουργός Πολιτισμού είχε εκφράσει την προθυμία της ελληνικής πλευράς να λάβει σοβαρά υπόψη το θέμα της «ανταπόδοσης», διακηρύσσοντας την πρόθεση της Ελλάδας να ανταποκριθεί θετικά σε αιτήματα δανεισμού αρχαιοτήτων για συμμετοχή σε περιοδικές εκθέσεις.²²⁵ Παρόλο που πιο πρόσφατα η ελληνική κυβέρνηση φαίνεται να απορρίπτει το μακροχρόνιο δανεισμό ως τρόπο υπέρβασης της νομικής διαμάχης των δύο πλευρών για την κυριότητα επί των Μαρμάρων, διατηρείται η θέση του Υπουργείου Πολιτισμού ότι «η Ελλάδα διατίθεται να προσφέρει στο Βρετανικό Μουσείο κλασικά αριστουργήματα της χώρας για περιοδικές εκθέσεις» ως αντάλλαγμα για τα Μάρμαρα του Παρθενώνα.²²⁶

Μία άλλη πρόταση που προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις είχε διατυπωθεί το 2002 στο πλαίσιο της διεκδίκησης των Μαρμάρων από την Ελλάδα για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004: ο τότε Υπουργός Πολιτισμού είχε προτείνει να λειτουργήσει στην Αθήνα «ένα είδος παραρτήματος του Βρετανικού Μουσείου»,²²⁷ σε συνεργασία με το νέο Μουσείο της Ακρόπολης, ενδεχομένως με παραχώρηση τμήματος της

²²⁵ Όπως δήλωνε ο τότε Υπουργός Πολιτισμού, κ. Βουλγαράκης, σε συνέντευξή του στην αυστριακή τηλεόραση το 2006: «Είμαι αποφασισμένος να λάβω σοβαρά υπόψη το θέμα της ανταπόδοσης. Πρακτικά μιλάω για έργα τέχνης από τα οποία διαθέτουμε πλείστα. Η προσφορά δειγμάτων του πολιτιστικού παρελθόντος μας θα είναι ο καλύτερος πρέσβης της χώρας μας στο εξωτερικό». Για το πλήρες κείμενο της συνέντευξης βλ. <http://www.yppo.gr/4/marm/stm.doc>

²²⁶ Βλ. *in gr* 6/12/2010 <http://news.in.gr/culture/article/?aid=1231070205>.

²²⁷ Η πρόταση είχε διατυπωθεί κατά τη συνάντηση του τότε υπουργού Πολιτισμού, Ευ. Βενιζέλου, με τον διευθυντή του Βρετανικού Μουσείου, Neil MacGregor. Βλ. σχετικά δημοσιεύματα του ελληνικού και βρετανικού Τύπου:

Ριζοσπάστης 13/11/2002 <http://www1.rizospastis.gr/story.do?id=1509626&publDate=13/11/2002>, *Guardian* 11/11/2002 <http://www.guardian.co.uk/uk/2002/nov/11/parthenon.education?INTCMP=SRCH> και 13/11/2002 <http://www.guardian.co.uk/uk/2002/nov/13/education.highereducation?INTCMP=SRCH>

Αίθουσας του Παρθενώνα, μέσα στην οποία θα φιλοξενούνταν τα Μάρμαρα του Παρθενώνα.

Η ιδέα του παραρτήματος μουσείου στο εξωτερικό αποτελεί μία νέα πρωτόγνωρη μορφή διεθνούς πολιτιστικής συνεργασίας, η οποία συνδέεται στενά με το θέμα του μακροχρόνιου δανεισμού μουσειακών αντικειμένων. Η πρακτική ξεκίνησε τη δεκαετία του '90 από το μουσείο *Guggenheim* της Νέας Υόρκης, που διαθέτει σήμερα τρία παραρτήματα στο Μπιλμπάο, τη Βενετία και το Βερολίνο, ενώ σχεδιάζει ένα νέο στο *Abu Dhabi*.

Στην ίδρυση παραρτήματος ενός ευρωπαϊκού μεγάλου μουσείου στο ίδιο μέρος αφορά μία άλλη πολυσυζητημένη περίπτωση: πρόκειται για την πολυετή διακρατική συμφωνία ύψους ενός δισεκατομμυρίου ευρώ που υπεγράφη το 2007 μεταξύ Γαλλίας και Ηνωμένων Αραβικών Εμιράτων για την ανέγερση παραρτήματος του Μουσείου του Λούβρου στο *Abu Dhabi*,²²⁸ το οποίο φιλοδοξεί να γίνει το πρώτο «οικουμενικό μουσείο» εκτός του δυτικού κόσμου. Συγκεκριμένα, το Μουσείο του Λούβρου παραχωρεί τη χρήση της ονομασίας του για τριάντα χρόνια στο νέο μουσείο –που θα ονομάζεται *Louvre Abu Dhabi*– με σχετική άδεια χρήσης σήματος. Όσον αφορά στα έργα που θα στεγάσει το νέο μουσείο, συμφωνείται να δανείζονται εκ περιτροπής –και για διάστημα από έξι μήνες έως δύο χρόνια– από τις εθνικές γαλλικές συλλογές έργα «συγκρίσιμης ποιότητας με τα έργα που παρουσιάζονται στο Μουσείο του Λούβρου και τα μεγάλα γαλλικά μουσεία»²²⁹ για την πρώτη δεκαετία λειτουργίας του νέου μουσείου, μέχρι αυτό να συγκροτήσει αυτόνομες μόνιμες συλλογές. Ο αριθμός των δανείων θα μειώνεται σταδιακά με την πάροδο των χρόνων. Επιπλέον, προβλέπεται ότι το Μουσείο του Λούβρου θα διοργανώνει περιοδικές εκθέσεις τέσσερις φορές το χρόνο τα πρώτα δεκαπέντε χρόνια λειτουργίας του νέου μουσείου. Τέλος, συμφωνείται η παροχή ασυλίας από την κατάσχεση στο έδαφος των

²²⁸ Ο θεμέλιος λίθος τέθηκε στις 26 Μαΐου 2009 και το μουσείο προβλέπεται να ολοκληρωθεί το 2013.

²²⁹ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. την παρουσίαση της διακρατικής συμφωνίας στον ιστότοπο του γαλλικού Υπουργείου Πολιτισμού: <http://www.culture.gouv.fr/culture/actualites/dossiers-presse/abu-dhabi/fiche2.html>

Βλ. επίσης τον απολογισμό δράσης του Μουσείου του Λούβρου: http://www.louvre.fr/media/repository/ressources/sources/pdf/src_document_57173_v2_m565775698312825_63.pdf

Ηνωμένων Αραβικών Εμιράτων για όλα τα αντικείμενα που δανείζει η Γαλλία στο νέο μουσείο, τα οποία μάλιστα μπορεί να αποσύρει ανά πάσα στιγμή, εφόσον κριθεί ότι τίθεται σε κίνδυνο η ασφάλειά τους. Η συμφωνία προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις κατά της γαλλικής κυβέρνησης, που κατηγορήθηκε για ακραία εμπορευματοποίηση των μουσείων στη λογική της δικαιόχρησης (*franchising*), για ξεπούλημα της τέχνης και για εκμετάλλευση της πολιτιστικής κληρονομιάς με ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια και με αντάλλαγμα πολιτικά, διπλωματικά, αλλά και οικονομικά οφέλη.²³⁰

Αλλά και εντός εθνικών συνόρων η πρακτική της «αποκέντρωσης» μουσείων κερδίζει έδαφος. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο πρόσφατα γαλλικά παραδείγματα. Ένα παράρτημα του μουσείου του Λούβρου αναμένεται να εγκαινιαστεί το 2012 στην πόλη *Lens* στη Βόρεια Γαλλία, ως τμήμα του σχεδίου του μουσείου για διάδοση και αποκέντρωση των συλλογών του, αλλά και στα πλαίσια μιας πολιτικής για τόνωση της οικονομικοκοινωνικής ζωής στην επαρχία.²³¹ Το νέο μουσείο δεν θα διαθέτει μόνιμη συλλογή, αλλά θα εκθέτει έργα με εκ περιτροπής δανεισμό αντικειμένων από όλες τις συλλογές του παρισινού μουσείου σε μία «εγκάρσια» λογική χρονολογικής παρουσίασης. Επίσης, θα φιλοξενεί δύο προσωρινές εκθέσεις το χρόνο.²³² Τέλος, το 2010 εγκαινιάστηκε το Κέντρο σύγχρονης τέχνης *Pompidou* στην πόλη Metz, «η πρώτη περίπτωση αποκέντρωσης ενός δημόσιου εθνικού πολιτιστικού ιδρύματος», όπως χαρακτηρίζεται από το ίδιο το μουσείο.²³³ Το νέο μουσείο δεν είναι παράρτημα, αλλά «αδελφό μουσείο», λειτουργώντας αυτόνομα, επωφελούμενο από τη φήμη του ομώνυμου μουσείου στο Παρίσι και δανειζόμενο έργα από τις συλλογές του.

²³⁰ Βλ. Voudouri 2008, 132. Επίσης σχετική αρθρογραφία, ενδεικτικά: *New York Times* 12/1/2007 <http://www.nytimes.com/2007/01/12/arts/12iht-louvre.4182417.html>, *USA Today* 3/6/2007 http://www.usatoday.com/news/world/2007-03-06-louvre-abu-dhabi_N.htm και Ριζοσπάστης 26/7/2009 <http://www2.rizospastis.gr/story.do?id=5185249&textCriteriaClause=>.

²³¹ Βλ. *Washington Post* 13/12/3009 http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2009/12/11/AR2009121100124_2.html

²³² Βλ. τον ιστότοπο του υπό ανέγερση μουσείου: <http://www.louvre-lens.fr/fr/projet-culturel/presentation-oeuvres.html>

²³³ Βλ. τον ιστότοπο του νέου μουσείου: <http://www.centrepompidou-metz.fr/fr/la-vocation-du-cpm>

Αντίστοιχα, στην Ελλάδα χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου που καταφεύγει όλο και πιο συχνά τα τελευταία χρόνια στην πρακτική των παραρτημάτων, με σκοπό την επέκταση της δράσης και του παιδαγωγικού της ρόλου στην περιφέρεια.²³⁴ Έτσι, στην Κουμαντάρειο Πινακοθήκη Σπάρτης προστέθηκαν τρία ακόμη παραρτήματα: της Κέρκυρας το 1993, του Ναυπλίου το 2004 και το Μουσείο Καπράλου στην Αίγινα το 2006, τα οποία εκθέτουν έργα από τις μόνιμες συλλογές της Πινακοθήκης.

ε. Συμφωνητικά δανεισμού

Ένα σύνθετο και κρίσιμο θέμα όσον αφορά στον δανεισμό μουσειακών αντικειμένων είναι η κατάρτιση και το περιεχόμενο του συμφωνητικού δανεισμού (*loan agreement*) που συνάπτεται μεταξύ δανειστή και δανειζόμενου. Οι ειδικότεροι όροι του δανεισμού αποτελούν αντικείμενο διαπραγμάτευσης μεταξύ των δύο μερών, ενώ τα μουσεία χρησιμοποιούν διάφορους τύπους και έντυπα συμφωνητικών με περιεχόμενο και διατυπώσεις που ποικίλλουν σημαντικά.

Τα συμφωνητικά δανεισμού συνοδεύονται κατά πάγια πρακτική από μία «έκθεση εγκαταστάσεων» (*facilities report*), στην οποία περιγράφονται οι κτιριακές, εκθεσιακές και περιβαλλοντικές προδιαγραφές, καθώς και οι συνθήκες προστασίας και ασφάλειας, που πληρούν οι χώροι του δανειζόμενου για τα αντικείμενα που θα εκτεθούν και από μία «έκθεση κατάστασης» (*condition report*), στην οποία αποτυπώνεται αναλυτικά από συντηρητή η κατάσταση συντήρησης στην οποία βρίσκεται το αντικείμενο κατά το χρονικό σημείο πριν από το δανεισμό του.

Το συμφωνητικό δανεισμού, εκτός από τα συνήθη τυπικά στοιχεία (τίτλος έκθεσης, συμβαλλόμενα μέρη, κατάλογος αντικειμένων που δανείζονται), περιλαμβάνει –ή πρέπει ιδεατά να περιλαμβάνει–, άρθρα που

²³⁴ Βλ. τον ιστότοπο της Εθνικής Πινακοθήκης <http://www.nationalgallery.gr/site/content.php?sel=34>

καλύπτουν μία σειρά θεμάτων σχετικά με το δανεισμό: τη συσκευασία και τη μεταφορά των αντικειμένων, την ευθύνη για τα αντικείμενα –ιδίως για τη συντήρηση και αποκατάσταση των αντικειμένων σε περίπτωση που παρουσιασθεί ανάγκη κατά τη διάρκεια της έκθεσης–, την ασφάλιση των αντικειμένων, την ασυλία των αντικειμένων από κατάσχεση, την «έκθεση εγκαταστάσεων» και την «έκθεση κατάστασης», την τυχόν αναφορά στον δανείζοντα φορέα στις λεζάντες και αλλού, τα δικαιώματα φωτογράφησης, κινηματογράφησης και αναπαραγωγής, τη δημοσιότητα και επικοινωνία της έκθεσης, τον κατάλογο της έκθεσης και άλλες εκδόσεις, το κόστος και τις χορηγίες της έκθεσης, καθώς και την περίπτωση ακύρωσης της έκθεσης.

Στην Ελλάδα, κατά κανόνα κάθε μουσείο υπογράφει συμφωνητικό συνεργασίας για τα αντικείμενα που έχει στην κατοχή του. Το ΥΠΠΟΤ υπογράφει συλλογικά για τα αντικείμενα που ανήκουν στις Εφορείες Αρχαιοτήτων ή στα κρατικά αρχαιολογικά μουσεία. Σε αυτή την περίπτωση, τα συμφωνητικά δανεισμού συντάσσονται από τη Διεύθυνση Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων, η οποία είναι υπεύθυνη για κάθε δανεισμό αρχαιοτήτων από αρχαιολογικά μουσεία –κρατικά και τα εποπτευόμενα ιδιωτικού δικαίου– και, ως εκ τούτου, επιβλέπει και συντονίζει όλη τη διαδικασία (ασφάλιση, μεταφορά κλπ.).

5. Κινητικότητα των αντικειμένων και ελληνικά μουσεία: αντιλήψεις και πρακτικές

Σε μία προσπάθεια ανίχνευσης των στάσεων, αντιλήψεων και πρακτικών που υιοθετούν τα ελληνικά μουσεία σε θέματα κινητικότητας των μουσειακών αντικειμένων, πραγματοποιήθηκε ποιοτική έρευνα σε μικρό δείγμα πέντε μουσείων: στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, την Εθνική Πινακοθήκη (Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου), το Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης και το Μουσείο Μπενάκη. Τα μουσεία αυτά επελέγησαν με βασικό κριτήριο τη δραστηριοποίησή τους όσον αφορά στην κινητικότητα των συλλογών, κυρίως τη συχνότητα διοργάνωσης προσωρινών εκθέσεων ή τη συμμετοχή τους σε εκθέσεις στο εξωτερικό. Παράλληλα, καταβλήθηκε προσπάθεια, ώστε να περιληφθούν μουσεία διαφορετικού είδους (αρχαιολογικά, νεώτερης και σύγχρονης τέχνης) και διαφορετικού νομικού καθεστώτος (ανήκοντα στο νομικό πρόσωπο του Κράτους, ΝΠΔΔ και ιδιωτικού δικαίου που εποπτεύονται από το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού).

Για τη διεξαγωγή της έρευνας προτιμήθηκαν ημιδομημένες συνεντεύξεις, στις οποίες χρησιμοποιήθηκε ως οδηγός ερωτηματολόγιο με ερωτήσεις κλειστού και ανοιχτού τύπου.²³⁵ Οι συνεντεύξεις έγιναν τον Απρίλιο και το Μάιο του 2011 κατόπιν κατ' ιδίαν συνάντησης με το αρμόδιο κατά περίπτωση πρόσωπο (συνήθως επιμελητής συλλογής) και διήρκησαν από μισή έως μία ώρα. Το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε αποτελείται από δύο ενότητες, η πρώτη αφορά στη διερεύνηση των στάσεων/αντιλήψεων και της δεκτικότητας σχετικά με την κινητικότητα των μουσειακών αντικειμένων και η δεύτερη στις πρακτικές που ακολουθούν τα μουσεία σχετικά με το δανεισμό.

Ως προς την πρώτη ενότητα μπορούν να παρατηρηθούν τα εξής: Ομόφωνα φαίνεται να είναι η στάση των μουσείων σχετικά με τα πολλαπλά

²³⁵ Το σχετικό ερωτηματολόγιο επισυνάπτεται στο Παράρτημα.

και σημαντικά οφέλη που αποκομίζουν από το δανεισμό όχι μόνο τα μουσεία, το κοινό και η επιστημονική κοινότητα, αλλά και τα ίδια τα αντικείμενα. Αναφέρονται ειδικότερα η προβολή του μουσείου και της χώρας, η συμπλήρωση των συλλογών του μουσείου, χωρίς μεταβίβαση της ιδιοκτησίας, και η αξιοποίηση των αντικειμένων που δεν εκτίθενται στις μόνιμες συλλογές. Επισημαίνεται επιπλέον ένα έμμεσο και παραγνωρισμένο, αλλά σημαντικό, όφελος για τα μουσεία: επειδή ο προσωρινός δανεισμός των αντικειμένων συνεπάγεται κινδύνους, έδωσε το έναυσμα στα ελληνικά μουσεία να εκσυγχρονιστούν μουσειολογικά και τεχνολογικά, ώστε να αντεπεξέλθουν στις σύγχρονες απαιτήσεις ασφάλειας και έκθεσης. Περαιτέρω, από όλους τους συμμετέχοντες υπογραμμίζεται η ευκαιρία που παρέχεται στον επισκέπτη να δει αντικείμενα που δεν θα έβλεπε ίσως ποτέ, και μάλιστα συγκεντρωμένα, η προβολή των αντικειμένων –καθώς αυτά αναδεικνύονται– και η έκθεσή τους σε διαφορετικό χώρο, η οποία επιτρέπει νέες αναγνώσεις σε σχέση με την ανάγνωσή τους στο χώρο όπου βρίσκονται συνήθως.

Περαιτέρω, τονίζονται ιδιαίτερα τα επιστημονικά οφέλη της κινητικότητας: η αύξηση και διαφοροποίηση των δημοσιεύσεων για τα αντικείμενα, η εξέλιξη της επιστημονικής έρευνας, της μελέτης και της τεκμηρίωσης των αντικειμένων, η επιστημονική συνεργασία επιμελητών και προσωπικού, η άμεση επαφή της επιστημονικής κοινότητας με τα αντικείμενα –τα οποία τίθενται στη διάθεση της έρευνας– η καλύτερη σύνθεση του θέματος της έκθεσης με αντικείμενα από διάφορες πηγές –με αποτέλεσμα τη διοργάνωση αρτιότερων και πιο ολοκληρωμένων εκθέσεων–, η συγκρότηση ενός ευρύτερου πλαισίου στο οποίο εντάσσονται τα αντικείμενα, η επίτευξη πιο ολοκληρωμένης μουσειολογικής πρότασης (ιδίως με τα μακροχρόνια δάνεια), καθώς και η ώθηση που δίνεται μέσω της διοργάνωσης προσωρινών εκθέσεων σε νέες ειδικότητες, όπως είναι η μουσειολογία και η μουσειογραφία.

Παρόλα αυτά, φιλοδοξία των ελληνικών μουσείων φαίνεται να είναι ο δανεισμός να μην εξαντλείται στη συνεργασία για τη διοργάνωση μίας

έκθεσης, αλλά να αποτελεί το πρώτο βήμα για εμπέδωση και επέκταση της συνεργασίας σε πιο σταθερή βάση. Πράγματι, από όλους τους συμμετέχοντες στην έρευνα τονίζεται με έμφαση ότι η κινητικότητα των αντικειμένων συνιστά πολύ σημαντικό μέσο οικοδόμησης κλίματος εμπιστοσύνης και ανάπτυξης ευρύτερων και σταθερών συνεργασιών και δικτύων μεταξύ των μουσείων. Συγκεκριμένα, αναφέρεται η ανάπτυξη πολύ στενών σχέσεων μεταξύ επαγγελματιών μουσείων σε προσωπικό και επιστημονικό επίπεδο. Σε αυτή την κατεύθυνση, πολύ σημαντικά στοιχεία κρίνονται η αλληλοεκτίμηση των διευθυντών, το προσωπικό κύρος και η επιστημονική αποδοχή του διευθυντή, η παράκαμψη της γραφειοκρατίας και η επίσπευση των διαδικασιών, καθώς και η δημιουργία νέων διαύλων επικοινωνίας που ευνοεί επόμενες και ευρύτερες συνεργασίες. Ως παραδείγματα τέτοιων σχέσεων συνεργασίας αναφέρονται οι ανταλλαγές προσωπικού για επιμόρφωση, η σύσταση του μουσείου σε άλλα μουσεία ως καλό παράδειγμα συνεργασίας, καθώς και η διοργάνωση διαδοχικών προσωρινών εκθέσεων με παραπλήσιο θέμα, με αποτέλεσμα να ολοκληρώνεται και να εξετάζεται πιο σφαιρικά ένα θέμα.²³⁶

Από τις απαντήσεις στη δεύτερη ενότητα του ερωτηματολογίου σχετικά με τα ειδικότερα ζητήματα που αφορούν στο δανεισμό προκύπτουν σημαντικές ομοιότητες, αλλά και αποκλίσεις, σχετικά με τις συγκεκριμένες πρακτικές που υιοθετούν τα συμμετέχοντα στην έρευνα μουσεία: συγκεκριμένα, σχετικά με την ασφάλιση και τη μεταφορά των αντικειμένων, την κρατική εγγύηση, τον έλεγχο της νόμιμης προέλευσης των αντικειμένων, τους κώδικες δεοντολογίας, τον όρο της αμοιβαιότητας και τα τυχόν ανταλλάγματα για το δανεισμό, τα συμφωνητικά δανεισμού, τις δωρεές και τα κληροδοτήματα, καθώς και τον κατάλογο των αμετακίνητων.

Η διαδικασία δανεισμού ποικίλλει ανάλογα με το είδος των αντικειμένων και ανάλογα με τη νομική μορφή του μουσείου. Για τις

²³⁶ Χαρακτηριστικό το παράδειγμα της Εθνικής Πινακοθήκης που διοργάνωσε διαδοχικές εκθέσεις με θέμα σχετικό με το Βυζάντιο λόγω καλής σχέσης με ρώσικα μουσεία, με θέμα τον *El Greco* λόγω καλής σχέσης με ισπανικά μουσεία και με θέματα κλασικισμού λόγω καλής σχέσης με γαλλικά μουσεία.

αρχαιότητες συγκροτείται κατάλογος αντικειμένων, υποβάλλεται σχετικό αίτημα δανεισμού στην αντίστοιχη Εφορεία Αρχαιοτήτων ή το αντίστοιχο μουσείο και μετά υποβάλλεται στη Δ/ση Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων, για να το προωθήσει για γνωμοδότηση στο ΚΑΣ, ώστε να εκδοθεί υπουργική απόφαση βάσει της γνωμοδότησης. Στα μουσεία ιδιωτικού δικαίου –κρατικά ή εποπτευόμενα– εκδίδεται απόφαση του αποφασίζοντος οργάνου (Διοικητικό Συμβούλιο ή Διοικητική Επιτροπή). Στα ΝΠΔΔ για το δανεισμό αποφασίζει ο διευθυντής, σε συνεργασία με τον διευθυντή ή τον επιμελητή της συλλογής, χωρίς την έγκριση του Διοικητικού Συμβουλίου, το οποίο απλώς ενημερώνεται, τουλάχιστον για τις μεγάλες εκθέσεις.

Πολύ διαφορετικές και ενδιαφέρουσες είναι οι πρακτικές στο θέμα του ελέγχου της νόμιμης προέλευσης των αντικειμένων που δανείζονται. Ενδεικτική των διαφορετικών αντιλήψεων και στάσεων που υπάρχουν στη μουσειακή κοινότητα σχετικά με το θέμα είναι ο προβληματισμός που εξέφρασε η εκπρόσωπος μεγάλου μουσείου ιδιωτικού δικαίου εάν είναι προτιμότερο «ένα αντικείμενο να φυλάσσεται κρυμμένο σε μια ιδιωτική συλλογή ή να δημοσιεύεται σε μια μουσειακή συλλογή».

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι τα περισσότερα μουσεία δεν προβαίνουν σε έλεγχο της προέλευσης των αντικειμένων, τα οποία δανείζονται, παρά την υποχρέωση άσκησης της «δέουσας επιμέλειας» (*due diligence*). Μόνο σε μία περίπτωση τονίσθηκε η μεγάλη προσοχή που αποδίδεται στο θέμα, ιδίως μετά το περιστατικό της Καρλσρούης,²³⁷ καθώς το συγκεκριμένο μουσείο απαιτεί τα μουσεία του εξωτερικού, στα οποία δανείζει, να έχουν κυρώσει τη σύμβαση της *Unesco* του 1970. Οι λόγοι που προβάλλονται για τον μη έλεγχο της προέλευσης των αντικειμένων ποικίλλουν: τα περισσότερα μουσεία βασίζονται στο γεγονός ότι «είναι λίγο-πολύ γνωστές οι περιπτώσεις», ότι «δεν έχει προκύψει πρόβλημα και ότι «θεωρούν τα δανειζόμενα αντικείμενα κτήμα του μουσείου» ή οχυρώνονται

²³⁷ Βλ. παραπάνω, σ. 61.

πίσω από το γεγονός ότι δεν διαθέτουν την απαραίτητη αυτονομία, για να προβούν σε έλεγχο (ως κρατικά μουσεία). Επίσης, δεν ελέγχεται κατά κανόνα η προέλευση των έργων σύγχρονης τέχνης, ιδίως καθώς οι καλλιτέχνες είναι εν ζωή και συνεργάζονται με το μουσείο για τη διοργάνωση της έκθεσης. Αντίθετα, στις δωρεές προς τα μουσεία, ζητείται άδεια συλλέκτη και άδεια κατοχής.

Στην περίπτωση των αρχαιολογικών μουσείων (και Εφορειών αρχαιοτήτων), την ευθύνη για την άσκηση της «δέουσας επιμέλειας» φέρει η Διεύθυνση Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού: αυτή ελέγχει τη νόμιμη προέλευση των συνεκτιθέμενων με τα δανειζόμενα αντικειμένων, βάσει της σχετικής λίστας που παρέχεται από τον διοργανωτή της έκθεσης και των βάσεων δεδομένων σχετικά με το αρχείο κλοπών, κατασχέσεων και λαθρανασκαφών που έχουν δημιουργηθεί.²³⁸

Ειδικότερα, για την ασφάλιση και τη μεταφορά των αντικειμένων, όλα τα μουσεία συνεργάζονται με εξειδικευμένες εταιρείες ασφάλισης²³⁹ και μεταφοράς. Ειδικά τα κρατικά μουσεία προκηρύσσουν κλειστό διαγωνισμό για την επιλογή εταιρειών ασφάλισης, ώστε να πετύχουν την καλύτερη προσφορά και το μικρότερο κόστος. Κατ' εξαίρεση δεν διενεργείται διαγωνισμός στις περιπτώσεις που τα μουσεία του εξωτερικού απαιτούν για ορισμένα έργα ασφάλιση από ξένες εταιρείες. Πάγια τακτική όλων των μουσείων είναι η ασφάλιση των αντικειμένων για κάθε κίνδυνο και «από καρφί σε καρφί» (*nail to nail*). Το κόστος μεταφοράς και ασφάλισης καλύπτει πάντα ο δανειζόμενος φορέας, συνήθως μέσω του προϋπολογισμού της έκθεσης, για την οποία δανείζεται τα αντικείμενα. Το κόστος καλύπτεται κατά κανόνα με χορηγίες. Συχνά μάλιστα η ίδια η ασφαλιστική εταιρεία που αναλαμβάνει την ασφάλιση των αντικειμένων προβαίνει σε χορηγία της έκθεσης.

²³⁸ Βλ. Μπουτοπούλου Σ. 2008, 58-59.

²³⁹ Συχνότερα αναφέρθηκαν οι *Lloyd's* του Λονδίνου και «Καραβίας και συνεργάτες».

Όλα τα συμμετέχοντα στην έρευνα μουσεία τάσσονται υπέρ της θέσπισης ελληνικού συστήματος κρατικής εγγύησης στη θέση της εμπορικής ασφάλισης των αντικειμένων που δανείζονται, καθώς, άλλωστε, σε μία τέτοια περίπτωση όλα θα καλύπτονταν από την παροχή εγγύησης του ελληνικού Δημοσίου. Στην ερώτηση γιατί η Ελλάδα δεν διαθέτει ακόμη σύστημα κρατικής εγγύησης, οι συμμετέχοντες αποδίδουν την καθυστέρηση στην έλλειψη πολιτικής βούλησης και στο ακανθώδες οικονομικό σκέλος του θέματος, καθώς πρέπει να εγγραφεί σχετική πίστωση στον κρατικό προϋπολογισμό. Αξίζει να σημειωθεί η παρατήρηση εκπροσώπου κρατικού μουσείου ότι μία χώρα σαν την Ελλάδα, που δανείζει αρχαιότητες, αλλά δανείζεται πολύ συχνά έργα σύγχρονης τέχνης, δεν είναι δυνατό να μην διαθέτει σύστημα κρατικής εγγύησης, καθώς αυτό δημιουργεί άνισους όρους σε σχέση με τα ξένα μουσεία, λειτουργώντας σε βάρος της εκθεσιακής πολιτικής της χώρας. Η ίδια τόνισε χαρακτηριστικά ότι «το μουσείο δεν έχει λόγο ύπαρξης, αν δεν έχει εκθεσιακή πολιτική. Αν πριονίζεις τη δυνατότητά του να έχει ισχυρή εκθεσιακή πολιτική, καταδικάζεται στην εσωστρέφεια».

Όσον αφορά στις επιπτώσεις που θα είχε στην πράξη η θεσμοθέτηση συστήματος κρατικής εγγύησης για τα μουσεία και την εκθεσιακή τους πολιτική, οι συμμετέχοντες στην έρευνα επικεντρώνονται ομόφωνα στην οικονομική ελάφρυνση που θα συνεπαγόταν για τα μουσεία, καθώς θα μειωνόταν το υπέρογκο κόστος ασφάλισης για τη διοργάνωση εκθέσεων. Γενικά, τα ασφάλιστρα θεωρούνται «χαμένα λεφτά», καθώς σπανιότατα προκύπτει πρόβλημα ή ατύχημα. Ιδίως για τα κρατικά μουσεία εκφράστηκε η άποψη ότι είναι παράλογο να εμπλέκεται στην κρατική αλυσίδα και να πλουτίζει ένας ιδιώτης. Το κόστος ασφάλισης θα μπορούσε να διατεθεί με πιο χρήσιμο και εποικοδομητικό τρόπο: όχι μόνο για τον προϋπολογισμό της έκθεσης, που θα είχε ως αποτέλεσμα την καλύτερη ποιότητα των εκθέσεων (π.χ. τεκμηρίωση, έρευνα, κατάλογος της έκθεσης), αλλά και για τη λειτουργία του μουσείου γενικότερα (κτηριολογικό πρόβλημα, τεχνολογικός

εκσυγχρονισμός, σήμανση). Επίσης, αρκετοί από τους συμμετέχοντες κρίνουν ότι θα αυξάνονταν οι εκθέσεις και τα αντικείμενα που δανείζονται.

Τέλος, τα ελληνικά μουσεία που συμμετείχαν στην έρευνα δεν λαμβάνουν υπόψη εάν και σε ποιο βαθμό τα αντικείμενα που δανείζουν καλύπτονται από συστήματα κρατικής εγγύησης σε άλλες χώρες, αλλά τους αρκεί να καλύπτονται από εμπορική ασφάλιση. Μόνο ένα το συνυπολογίζει, χωρίς ωστόσο να αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την απόφαση δανεισμού. Αντίστοιχα, κανένα μουσείο δεν έχει αντιμετωπίσει άρνηση ή απροθυμία δανεισμού από ξένα μουσεία λόγω της μη παροχής κρατικής εγγύησης από το ελληνικό Δημόσιο. Συνήθως η άρνηση οφείλεται σε άλλους λόγους, π.χ. συνθήκες έκθεσης ή στενότητα χώρου.

Αντίθετα, ορισμένα ξένα κράτη –ιδίως εκτός της ζώνης *Schengen*– φαίνεται να εκφράζουν την επιφυλακτικότητά τους σχετικά με τη μη παροχή ασυλίας κατάσχεσης στην Ελλάδα, καταφεύγοντας στη μέθοδο των «επιστολών εγγύησης επιστροφής» (*letters of comfort*): συγκεκριμένα, ζητούν σχετική έγγραφη διαβεβαίωση για την επιστροφή των δανειζόμενων αντικειμένων από τον υπουργό Πολιτισμού ή το διευθυντή του μουσείου.²⁴⁰

Όσον αφορά στα συμφωνητικά δανεισμού που συνάπτονται μεταξύ δανείζοντα και δανειζόμενου φορέα, αυτά συνήθως καταρτίζονται από το φορέα που δανείζει τα αντικείμενα, ο οποίος βρίσκεται και σε θέση ισχύος να επιβάλει τους όρους του. Η διαδικασία που ακολουθείται στην πράξη είναι η εξής: ο δανειστής, αφού δεχθεί την «έκθεση εγκαταστάσεων» (*facilities report*) που αποστέλλει ο δανειζόμενος μαζί με το αίτημα δανεισμού και τη λίστα των αντικειμένων που ζητεί, στέλνει ένα συμφωνητικό στον δανειζόμενο, θέτοντας τους όρους του. Τα ελληνικά μουσεία χρησιμοποιούν κατά κανόνα πρότυπα συμφωνητικών δανεισμού που έχουν προκύψει από τη μουσειακή πρακτική, τα οποία προσαρμόζουν ανάλογα σε κάθε περίπτωση. Τα συμφωνητικά υποβάλλονται σε προληπτικό

²⁴⁰ Αναφέρθηκε το παράδειγμα της Αιγύπτου, η οποία για το δανεισμό αντικειμένων από το Σινά είχε ζητήσει σχετικό έγγραφο από τον υπουργό Πολιτισμού με το οποίο θα εγγυάται την επιστροφή τους.

νομικό έλεγχο από εξωτερικούς νομικούς συμβούλους, με τους οποίους συνεργάζονται τα περισσότερα μουσεία. Στα κρατικά μουσεία για σοβαρά θέματα υποβάλλεται ερώτημα στο νομικό σύμβουλο του ΥΠΠΟΤ. Δεν αναφέρθηκε πάντως περίπτωση κατά την οποία να ανέκυψε νομικό ζήτημα ή δικαστική διαφορά με άλλο μουσείο λόγω διατύπωσης ή διαφορετικής ερμηνείας όρου του συμφωνητικού δανεισμού.

Για τον εσωτερικό δανεισμό δεν υπογράφεται συνήθως συμφωνητικό δανεισμού, αλλά συμπληρώνεται μόνο ένα απλό τυποποιημένο έντυπο δανεισμού με βασικά στοιχεία, όπως ο δανειστής και ο δανειζόμενος, η περιγραφή (διαστάσεις, χρονολογία, τίτλος) του αντικειμένου/έργου, η διάρκεια δανεισμού, η αξία ασφάλισης, η διεύθυνση παραλαβής και επιστροφής του αντικειμένου, και τα δικαιώματα αναπαραγωγής και δημοσίευσης.

Κανένα από τα συμμετέχοντα στην έρευνα μουσεία δεν έχει χρησιμοποιήσει το πρότυπο συμφωνητικού δανεισμού του *NEMO*.²⁴¹ Επιπλέον, μάλλον επιφυλακτική είναι η στάση των εκπροσώπων των μουσείων σχετικά με την προοπτική εναρμόνισης και τυποποίησης των συμφωνητικών δανεισμού σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Ενώ δηλώνουν καταρχήν θετικοί, εκφράζουν τον προβληματισμό τους κατά πόσο κάτι τέτοιο είναι εφικτό, καθώς απαιτείται πολύ καλή συνεργασία και επεξεργασία, για να γίνει αποδεκτή μία κοινή πλατφόρμα. Κυρίως, όμως, δεν είναι πεπεισμένοι ότι ένα κοινό πρότυπο θα διευκόλυνε τη διαδικασία, διότι ενδέχεται να περιορίζει τη δυνατότητα ευελιξίας και ελαστικότητας των μουσείων, ώστε να συνυπολογίζονται τα εκάστοτε δεδομένα και οι επικρατούσες συνθήκες. Αντίστοιχα τονίζεται η ανάγκη να λαμβάνονται υπόψη οι ιδιαιτερότητες κάθε έκθεσης και κάθε αντικειμένου και η ανάγκη κάθε μουσείο να ακολουθεί τη δική του πολιτική.²⁴²

²⁴¹ Βλ. παραπάνω, σ. 32.

²⁴² Από αυτή την άποψη, θα ήταν χρήσιμη η εφαρμογή του ηλεκτρονικού εργαλείου του *NEMO* για τη διαμόρφωση ενός επί παραγγελία (*custom-made*) συμφωνητικού δανεισμού. Βλ. παραπάνω σ. 32.

Όλα τα μουσεία που συμμετείχαν στην έρευνα δηλώνουν ότι εφαρμόζουν τον Κώδικα δεοντολογίας του *ICOM*, στις διατάξεις του οποίου μάλιστα βασίζονται συνήθως οι όροι δανεισμού που περιλαμβάνουν στα συμφωνητικά δανεισμού, στα οποία μάλιστα τον επικαλούνται συχνά. Παρόλα αυτά, τα μουσεία δεν ελέγχουν αν τα μουσεία στα οποία δανείζουν εφαρμόζουν στην πράξη τον Κώδικα αυτόν, ιδίως αν διαθέτουν δημοσιευμένη πολιτική αποκτημάτων και ελέγχου της προέλευσης των αντικειμένων τους.

Όσον αφορά στο ειδικότερο περιεχόμενο των όρων δανεισμού, κανένα από τα συμμετέχοντα στην έρευνα μουσεία δεν επιβάλλει κάποιο χρηματικό αντίτιμο για τον δανεισμό αντικειμένων από τις συλλογές του. Δύο είναι οι συνήθεις απαιτήσεις οικονομικής φύσης των ελληνικών μουσείων που περιλαμβάνονται στο σχετικό συμφωνητικό δανεισμού: το αντικείμενο να καλύπτεται από ασφάλιση ή κρατική εγγύηση «από καρφί σε καρφί» (*nail to nail*) και να καλύπτονται από τον δανειζόμενο τα έξοδα μετάβασης και διαμονής του συντηρητή/αρχαιολόγου που συνοδεύει τα αντικείμενα κατά τη μεταφορά τους και το στήσιμο της έκθεσης (*courrier*). Σε περίπτωση που δανείζονται στο εξωτερικό αντικείμενα από περισσότερα ελληνικά μουσεία μπορεί να τα συνοδεύει συνολικά ένας συνοδός. Ειδικά για τα έργα σύγχρονης τέχνης, ζητείται να καλύπτεται από το διοργανωτή της έκθεσης και το κόστος συντήρησης, εγκατάστασης και λειτουργίας των έργων. Αντίθετα, όταν τα ελληνικά μουσεία δανείζονται αντικείμενα από ξένα μουσεία, τους επιβάλλεται ορισμένες φορές οικονομικό αντάλλαγμα.²⁴³ Επίσης ορισμένα μουσεία ξένων χωρών απαιτούν να παρίσταται αρχαιολόγος, που επιβλέπει την ασφάλεια των αντικειμένων, σε όλη τη διάρκεια της έκθεσης.²⁴⁴

Όσον αφορά στην αντιμετώπιση του ειδικότερου θέματος σχετικά με το δικαίωμα συντήρησης και πρόσβασης του δανείζοντα στα αντικείμενα κατά

²⁴³ Αναφέρθηκαν ως χαρακτηριστικές οι περιπτώσεις της Ρωσίας και της Τουρκίας.

²⁴⁴ Αναφέρθηκε το παράδειγμα της Αιγύπτου σχετικά με το δανεισμό χειρογράφων από τη Μονή Σινά.

τη διάρκεια δανεισμού, η συνήθης πρακτική είναι να προβλέπεται στο συμφωνητικό δανεισμού ότι, αν προκύψει κάποιο πρόβλημα, πρέπει να ειδοποιηθεί ο φορέας στον οποίο ανήκουν τα αντικείμενα και ανάλογα με τις συνθήκες και τη σοβαρότητα του ατυχήματος κρίνεται αν μπορεί να γίνει επιδιόρθωση από τους συντηρητές του ξένου μουσείου ή αν πρέπει να σταλεί συντηρητής από το ελληνικό μουσείο, στην περίπτωση π.χ. που υπάρξει φθορά και αλλαγή της αρχικής μορφής. Όταν τα κρατικά μουσεία δανείζονται από Εφορείες αρχαιοτήτων, τη συντήρηση αναλαμβάνει το δανειζόμενο μουσείο.

Σχετικά με τον όρο της αμοιβαιότητας για το δανεισμό αντικειμένων στο εξωτερικό, που θεσπίζει και ο Ν. 3028/2002, κανένα μουσείο δεν τον εφαρμόζει με τυπικό και αυστηρό τρόπο, αλλά συνήθως ο δανεισμός ανταποδίδεται άτυπα στο πλαίσιο της καλής σχέσης συνεργασίας με τα ξένα μουσεία. Ακόμα και στην περίπτωση ελαστικής εφαρμογής και ευρείας ερμηνείας του όρου αμοιβαιότητας, όμως, προωθούνται περισσότερο οι κλασικές και βυζαντινές αρχαιότητες. Κατά μία ενδιαφέρουσα άποψη μίας εκ των συνομιλητριών μας, η πολιτική αυτή είναι ελλιπής, καθώς η εφαρμογή του όρου της αμοιβαιότητας στις εκθέσεις που διοργανώνονται στο εξωτερικό θα μπορούσε να αποτελεί ευκαιρία για την προβολή της σύγχρονης ελληνικής τέχνης –που παραμένει περιφερειακή– στο εξωτερικό. Τέλος, στο πλαίσιο μακροχρόνιου εσωτερικού δανεισμού μεταξύ αρχαιολογικών μουσείων και Εφορειών αρχαιοτήτων ανταλλάσσονται συχνά αντικείμενα που υπάρχουν σε πληθώρα με άλλα που λείπουν από τη συλλογή του μουσείου.

Περαιτέρω, οι συμμετέχοντες στην έρευνα ερωτήθηκαν σχετικά με τα αμετακίνητα αντικείμενα, εκείνα δηλ. που τα μουσεία δεν δανείζουν, είτε γιατί τα θεωρούν πολύ σημαντικά ή «μοναδικά», είτε γιατί κρίνουν τη μετακίνησή τους πολύ επικίνδυνη για την ασφάλεια του αντικειμένου. Τα περισσότερα αρχαιολογικά μουσεία που συμμετείχαν στην έρευνα αγνοούν την ύπαρξη και τη διαδικασία κατάρτισης κεντρικού καταλόγου αμετακίνητων αρχαιοτήτων από το ΥΠΠΟΤ. Παρόλα αυτά, τα περισσότερα

έχουν στις συλλογές του μουσείου αντικείμενα που θεωρούν τα ίδια αμετακίνητα και δεν τα δανείζουν.²⁴⁵ Από ένα κρατικό αρχαιολογικό μουσείο εκφράστηκε η ενδιαφέρουσα άποψη ότι είναι σωστό και εύλογο να υπάρχει τέτοιος κατάλογος, ο οποίος όμως πρέπει να επικαιροποιείται, καθώς οι μέθοδοι συντήρησης εξελίσσονται με την πάροδο του χρόνου. Η πρακτική των αμετακίνητων απαντάται μόνο στην περίπτωση των αρχαιοτήτων. Ενδιαφέρον, ωστόσο, έχει και η άποψη που εκφράστηκε για τα έργα σύγχρονης τέχνης, ότι όλα θεωρούνται μοναδικά, ιδίως υπό το φως της γενικής καθιερωμένης θεώρησης μόνο των αρχαιοτήτων υπό το πρίσμα της μοναδικότητας. Τέλος, από εκπρόσωπο άλλου μουσείου αναφέρθηκε ότι οι όποιες επιφυλάξεις ή αντιρρήσεις ενός μουσείου για τη μετακίνηση κάποιου έργου σύγχρονης τέχνης από τις συλλογές του κάμπτονται, όταν υπάρχει πολιτική παρέμβαση για το δανεισμό, π.χ. για επίσημες επισκέψεις του πρωθυπουργού στο εξωτερικό ή συμμετοχή της χώρας σε διεθνείς συνόδους.

Τέλος, όσον αφορά στις περιπτώσεις δωρεών, ο δωρητής δεν απαγορεύει συνήθως το δανεισμό των αντικειμένων. Κατά κανόνα μάλιστα, οι δωρεές γίνονται ακριβώς με στόχο τη διάδοση και κυκλοφορία των έργων.²⁴⁶ Αντίθετα, στα μακροχρόνια δάνεια σε μουσεία, τίθεται συνήθως ο όρος απαγόρευσης περαιτέρω δανεισμού ή ο δανεισμός υπόκειται στην προηγούμενη συγκατάθεση του φορέα ή προσώπου στο οποίο ανήκουν τα αντικείμενα.²⁴⁷

Συμπερασματικά, προκύπτει ότι τα ελληνικά μουσεία –παρά τις συνολικά θετικές στάσεις και σύγχρονες αντιλήψεις για το δανεισμό που υιοθετούν– ακολουθούν πρακτικές που δεν είναι πάντα συστηματικές, συνεκτικές, ομοιόμορφες ή τυποποιημένες και αφήνουν, ως εκ τούτου, περιθώρια

²⁴⁵ Αναφέρθηκαν π.χ. ο «εγείρων πρόποση» και το μεγάλο κυκλαδικό ειδώλιο 1,48 μ στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, ο «καλός ποιμένας» στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο και τα βυζαντινά διάτρητα βραχιόλια και τα κύπελλα της Εύβοιας στο Μουσείο Μπενάκη.

²⁴⁶ Αναφέρθηκε το παράδειγμα της δωρεάς Μόραλη στην Εθνική Πινακοθήκη.

²⁴⁷ Όπως στην περίπτωση της κυπριακής συλλογής Θάνου Ζιντίλη στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.

βελτίωσης και εκσυγχρονισμού των σχετικών μεθόδων και διαδικασιών, ιδίως όσον αφορά στον έλεγχο της νόμιμης προέλευσης των αντικειμένων και στην κατάρτιση των συμφωνητικών δανεισμού.

Συμπεράσματα

Η δράση για την κινητικότητα των μουσειακών αντικειμένων, σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο, σε μεγάλο βαθμό περιορίζεται ακόμη σε επίπεδο άτυπης συνεργασίας μουσείων και κρατών σε εθελούσια βάση, καθώς οι σχετικές δεσμευτικές διατάξεις παραμένουν ελάχιστες και συνήθως γενικού περιεχομένου. Πράγματι, ιδίως στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ευνοείται μία προσέγγιση «από κάτω προς τα πάνω» (*bottom-up approach*), ενώ η σχετική κεντρική ευρωπαϊκή δράση παραμένει περιορισμένη.²⁴⁸ Έτσι, παρά τις χρόνιες και εντεινόμενες προσπάθειες εναρμόνισης και συντονισμού των κρατών μελών στο θέμα της κινητικότητας των ευρωπαϊκών συλλογών και τα σημαντικά βήματα προόδου που έχουν συντελεσθεί, υφίστανται ακόμα σημαντικά νομικά, διοικητικά και πρακτικά κενά σχετικά με τη διαχείριση των δανεισμών, ώστε να επιτευχθεί άρση των φραγμών και αύξηση της κινητικότητας των μουσειακών αντικειμένων.

Ειδικότερα, κεντρικής σημασίας παραμένει το θέμα της ασφάλειας και ασφάλισης των αντικειμένων, στο οποίο προωθούνται νέες συναινετικές λύσεις και καινοτόμες πρακτικές με κοινή συμφωνία των δύο μερών –κατά παρέκκλιση του πάγιου κανόνα μονομερούς ευθύνης του δανειζόμενου–, όπως η μη ασφάλιση των αντικειμένων που δανείζονται ή η από κοινού ευθύνη δανείζοντα και δανειζόμενου. Η κεντρική πολιτική παρέμβαση, μέσω της θέσπισης συστημάτων κρατικής εγγύησης, μπορεί να αποτελέσει καθοριστικό παράγοντα σε αυτό το πεδίο. Σε αυτό το ζήτημα, όπως και στο θέμα των συμφωνητικών δανεισμού, προωθείται η εναρμόνιση σε

²⁴⁸ Βλ. και Palmer 2006, 277.

ευρωπαϊκό επίπεδο, η οποία αναμένεται να έχει καταλυτική επίδραση στην αύξηση της κινητικότητας. Επίσης, αναγνωρίζεται όλο και περισσότερο διεθνώς ο πολύπλευρος και δημιουργικός ρόλος που μπορεί να διαδραματίσει ο δανεισμός, ως μέσο διαχείρισης των συλλογών, ως όχημα διμερούς διακρατικής πολιτιστικής συνεργασίας, αλλά και ως τρόπος εξωδικαστικής ρύθμισης θεμάτων παράνομης διακίνησης και επιστροφής πολιτιστικών αγαθών μεταξύ μουσείων και κρατών. Τέλος, όλο και μεγαλύτερο έδαφος κερδίζουν σύγχρονες και καινοτόμες μορφές κινητικότητας, όπως τα μακροχρόνια δάνεια ή τα παραρτήματα των μουσείων.

Η κινητικότητα φαίνεται ότι θα συνεχίσει να συγκεντρώνει το έντονο ενδιαφέρον της μουσειακής κοινότητας, των εθνικών κυβερνήσεων και των διεθνών οργανισμών, που τάσσονται όλο και περισσότερο υπέρ της κυκλοφορίας των μουσειακών αντικειμένων και της υπέρβασης των νομικών αγκυλώσεων και των πρακτικών εμποδίων, αναγνωρίζοντας τα πολλαπλά οφέλη που προκύπτουν για όλα τα εμπλεκόμενα μέρη. Εντούτοις, τα οφέλη αυτά είναι διαφορετικής υφής και φύσης κάθε φορά, ανάλογα με το εκάστοτε διαμορφούμενο –και συχνά αντικρουόμενο– ιδεολογικό, πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό διακύβευμα, το οποίο υπηρετεί η κινητικότητα των αντικειμένων. Οι δυσκολίες εναρμόνισης σε ευρωπαϊκό επίπεδο αντικατοπτρίζουν το έλλειμμα εμπιστοσύνης μεταξύ κρατών και μουσείων, αλλά και τα πολλά, σύνθετα θεωρητικά και πρακτικά ζητήματα που θέτει το θέμα της κυκλοφορίας των πολιτιστικών αγαθών –ζητήματα που όχι μόνο επιδέχονται μεγάλης συζήτησης σχετικά με την προστασία και χρήση της πολιτιστικής κληρονομιάς στο πλαίσιο επιστημονικού διαλόγου και πολιτικών επιλογών, αλλά παρουσιάζουν ζωηρό ενδιαφέρον και για τους «μη ειδικούς». Πράγματι, η κινητικότητα είναι ένα θέμα που προκαλεί έντονες αντιδράσεις και αντιπαραθέσεις σχετικά με το ρόλο και το νόημα της πολιτιστικής κληρονομιάς. Αντίστοιχα, οι αντιλήψεις και οι πρακτικές των εμπλεκόμενων φορέων ποικίλλουν –ανάλογα με τις προσδοκίες και τους σκοπούς με τα οποία επενδύουν κάθε φορά την κυκλοφορία των

πολιτιστικών αγαθών– αναδεικνύοντάς τη σε ένα συγκρουσιακό πεδίο αντιφάσεων, ρήξεων και συμβιβασμών.

Ειδικότερα όσον αφορά στην περίπτωση της Ελλάδας, η αμφιταλαντευόμενη στάση της σχετικά με το δανεισμό αρχαιοτήτων φαίνεται να εμπεριέχει, μεταξύ άλλων, τη διπλή διάσταση που είχε από τις απαρχές του νεοελληνικού κράτους η αρχαία πολιτιστική κληρονομιά: πηγή εθνικής υπερηφάνειας από τη μία, εθνικό χρέος για την προστασία της από την άλλη.²⁴⁹ Η διττή αυτή προσέγγιση συνεπάγεται μία συνεχή προσπάθεια συμβιβασμού των δύο τάσεων στην πράξη, οδηγώντας σε ακραίες και αντιφατικές, πολλές φορές, στάσεις και πρακτικές στη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς –και ειδικότερα στο δανεισμό– τόσο σε πολιτικό, όσο και διοικητικό επίπεδο: άλλοτε υπερβολικά αυστηρές και περιοριστικές, όταν προβάλλεται η ανάγκη προστασίας των αρχαιοτήτων και ο «ιστορικός» ρόλος του εθνικού θεματοφύλακα, και –σπανιότερα ίσως– πιο φιλελεύθερες και ανοιχτές, όταν υπερισχύει η μέριμνα για προβολή του ελληνικού πολιτισμού, τόνωση του εθνικού γοήτρου, προάσπιση των εθνικών «δικαίων» και προώθηση των συμφερόντων της χώρας.

Η πρακτική άρνησης του δανεισμού αρχαιοτήτων με το επιχείρημα της πολιτιστικής υπεροχής και μοναδικότητάς τους εκ πρώτης όψης θα μπορούσε να χαρακτηριστεί παράδειγμα «πολιτιστικού εθνικισμού». Ωστόσο, με μία πιο προσεκτική ματιά, παρατηρεί κανείς ότι, υιοθετώντας μία τέτοια προστατευτική στάση ως προς τον δανεισμό των αρχαιοτήτων, η ελληνική διοίκηση φαίνεται παραδόξως να εφαρμόζει στην πράξη –έστω και με διαφορετική βάση και επιχειρηματολογία– την αποδοκιμαζόμενη από τις «χώρες πηγές» θέση του «πολιτιστικού διεθνισμού» για διατήρηση του *status quo* ως προς τον τόπο που εκτίθενται τα αρχαία μουσειακά αντικείμενα: πράγματι, οι υποστηρικτές του «πολιτιστικού διεθνισμού» επιμένουν σθεναρά στην παραμονή των αντικειμένων στα οικογενειακά μουσεία, προβάλλοντας τα επιχειρήματα της δυνατότητας μεγαλύτερου

²⁴⁹ Βλ. Voudouri 2010, 551.

αριθμητικά κοινού να απολαύσει τις ελληνικές αρχαιότητες σε ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο παρουσίασης και κατανόησης του ανθρώπινου πολιτισμού μέσω της συνέκθεσης και του διαλόγου με αυτές άλλων πολιτισμών. Από την άλλη, η Ελλάδα προβάλλει την ανάγκη έκθεσης των αρχαιοτήτων στον τόπο που τις γέννησε, η οποία προσφέρει το πλεονέκτημα της χωρικής γειτνίασης με τα αρχαιοελληνικά μνημεία και της αδιατάρακτης ένταξής τους στο άμεσο και αναπόσπαστο πλαίσιο των συμφραζομένων τους (*context*).

Ωστόσο, και στις δύο περιπτώσεις, το πραγματικό και βαθύτερο διακύβευμα παραμένει όχι τόσο η ιδιοκτησία των αρχαίων,²⁵⁰ αλλά ο τόπος στον οποίο αυτά προστατεύονται ή/και εκτίθενται και η διατήρηση της σχετικής αποκλειστικότητας και εκμετάλλευσης. Πρόκειται δηλαδή για προέκταση στο πεδίο του πολιτισμού της έννοιας της εθνικής επικράτειας και κυριαρχίας, θεμελίων λίθων της ανεξαρτησίας των εθνικών κρατών. Φαίνεται τελικά ότι πολιτιστικός εθνικισμός και πολιτιστικός διεθνισμός εκκινούν από μία κοινή –εθνοκεντρική και αυτοαναφορική– αφετηρία, η οποία καθιστά τη σχετική αντιπαράθεση επιστημονικό ψευτοδίλημμα και ιδεολογικοπολιτική κατασκευή: συγκεκριμένα από μία αντίληψη «ιερής αποστολής» για τη διαφύλαξη της –εθνικής ή παγκόσμιας– πολιτιστικής κληρονομιάς στη νομιμοποιητική βάση μίας (υποτιθέμενης) πολιτισμικής ή ηθικής ανωτερότητας.²⁵¹ Στον πυρήνα και των δύο βρίσκεται η εξυπηρέτηση νεωτερικών αφηγήσεων, με στόχο την εμπέδωση μίας ομογενοποιητικής πολιτισμικής ταυτότητας με συνεχή τροφοδότηση του συλλογικού φαντασιακού. Μεταξύ άλλων, οι απόλυτες αυτές ιδεολογίες των εθνικών μουσείων και κρατών βρίσκουν πρόσφορο έδαφος στην εργαλειοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς και της κινητικότητάς της, που χρησιμοποιείται ανάλογα ως όχημα για την έξαρση του εθνικού μεγαλείου ή την αύξηση του διεθνούς γοήτρου.

²⁵⁰ Βλ. σχετική συνέντευξη του διευθυντή του *Art Institute of Chicago* και υποστηρικτή του «πολιτιστικού διεθνισμού» Jim Cuno που δηλώνει «Το θέμα δεν είναι σε ποιον ανήκει η αρχαιότητα»: *Η Καθημερινή* 5/4/2009 http://news.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_civ_1_05/04/2009_309781.

²⁵¹ Βλ. Hamilakis 2008, 275.

Στην κατεύθυνση της υπέρβασης αυτής της εργαλειοποίησης, με σκοπό την άμβλυση των ακραίων θέσεων και σκοπιμοτήτων υπέρ μίας πιο νηφάλιας στάσης και εξεύρεσης συνεργατικών λύσεων μεταξύ κρατών και μουσείων, η κινητικότητα των μουσειακών αντικειμένων –όταν αντιμετωπίζεται με καλόπιστη και ειλικρινή πρόθεση– μπορεί να αποδειχθεί ένα πολύτιμο και αμοιβαία επωφελές εργαλείο με το όλο και αυξανόμενο εύρος σύγχρονων λύσεων που προτείνει: μακροχρόνια δάνεια, περιοδεύουσες εκθέσεις, ανταλλαγές αντικειμένων, παραρτήματα μουσείων, συνιδιοκτησία αντικειμένων. Είναι ανάγκη τα μουσειακά αντικείμενα –και ιδίως οι αρχαιότητες, τουλάχιστον στην ελληνική περίπτωση– να κατέβουν από το συμβολικό βάθρο, στο οποίο τοποθετούνται από κράτη και μουσεία, και να δοθεί η ευκαιρία στο κοινό να αναμετρηθεί μαζί τους «κατά πρόσωπο», χτίζοντας μια νέα –λιγότερο ηγεμονική, αυτάρεσκη και παγιωμένη– σχέση με το παρελθόν, αλλά και με το σήμερα. Μόνο με την ανάπτυξη και το συνδυασμό όλων των μορφών της κινητικότητας, η πολιτιστική κληρονομιά μπορεί κάποτε να «αποδοθεί» πραγματικά στον φυσικό της ιδιοκτήτη: τον κάθε επισκέπτη όπου γης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Βουδούρη Δ., *Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς στην προοπτική της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς*, ΕΚΕΜ – Παπαζήσης, Αθήνα 1992.
- Βουδούρη Δ. – Στρατή Α. (επιμ.), *Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο. Κείμενα*, Ινστιτούτο Συνταγματικών Ερευνών, Κείμενα Δημοσίου Δικαίου αριθ. 3, Α. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1999.
- Βουδούρη Δ., *Κράτος και μουσεία. Το θεσμικό πλαίσιο των αρχαιολογικών μουσείων*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2003.
- Βουδούρη Δ., «Ο νέος νόμος 3028/2002 υπό το φως των διεθνών και ευρωπαϊκών κανόνων για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς» σε Τροβά Ε. (επιμ.), *Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2004, 25-41.
- Γραμματικάκη-Αλεξίου Α. et al (επιμ.), *Νόμιμη και παράνομη διακίνηση πολιτιστικών αγαθών*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2001.
- Γραμματικάκη-Αλεξίου Α., *Διεθνής διακίνηση πολιτιστικών αγαθών και ιδιωτικό διεθνές δίκαιο*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2002.
- Δελλής Γ., «Διακίνηση πολιτιστικών αγαθών: Η ευαίσθητη ισορροπία μεταξύ κρατικού προστατευτισμού και (φιλ)ελεύθερης κυκλοφορίας (Εισαγωγή, εξαγωγή, δανεισμός και ανταλλαγή κινητών πολιτιστικών αγαθών μετά το ν. 3028/2002)» σε Τροβά Ε. (επιμ.), *Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο*, Ευρωπαϊκό Κέντρο Δημοσίου Δικαίου, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2004, 211-234.
- Καρύμπαλη-Τσίπτσιου Γ., *Νομικό καθεστώς μνημείων. Συλλέκτες, αρχαιοπώλες, έμποροι νεώτερων μνημείων (κατά το Ν. 3028/2002 «για την προστασία των*

αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς»), εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2009.

Μπουτοπούλου Σ., «Δέσμη μέτρων και ενεργειών της Διεύθυνσης Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων για την προστασία των πολιτιστικών αγαθών από την παράνομη διακίνηση: διαπιστώσεις-επισημάνσεις», σε *Η προστασία των πολιτιστικών αγαθών από την παράνομη διακίνηση και η διεκδίκησή τους*, Πρακτικά Διημερίδας, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 2008, 57-69.

Πετράκος Β., *Δοκίμιο για την αρχαιολογική νομοθεσία*, Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών - Τ.Α.Π., Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αριθ. 29, Αθήνα 1982.

Ρόζος Ν., «Γενική παρουσίαση του Ν. 3028/2002 «Για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς»» σε Τροβά Ε. (επιμ.), *Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2004, 19-24.

Σιμόπουλος Κ., *Η λεηλασία και καταστροφή των ελληνικών αρχαιοτήτων*, εκδ. Στάχου, τρίτη έκδοση, Αθήνα 1999.

Σταματούδη Ε.Α., «Εθνικοί πολιτιστικοί θησαυροί και ελεύθερη διακίνηση αγαθών στην ενιαία αγορά», σε Τροβά Ε. (επιμ.), *Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2004, 261-282.

Ξενόγλωσση

Berman S., "Protection of Cultural Objects on Loan – The Israeli Perspective", *Art Antiquity and Law*, XII, 2, 2007, 113-136.

Cuno J., *Who Owns Antiquity? Museums and the Battle over Our Ancient Heritage*. Princeton, Princeton University Press, 2008.

- De Leeuw R. & al (eds.), *Lending to Europe. Recommendations on collection mobility for European museums*, 2005.
- Frigo M., "Protection of Cultural Property on Loan. Anti-Seizure and State immunity Laws: An Italian Perspective", *Art Antiquity and Law*, XIV, 1, 2009, 49-62.
- Gazi A., "'Artfully classified' and 'appropriately placed': notes on the display of antiquities in early twentieth-century Greece" in Damaskos D. & Plantzos D. (eds.), *A Singular Antiquity. Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth-Century Greece: 3rd Supplement*, Mouseio Benaki, Athens 2008, 67-82.
- Hamilakis Y., *The Nation and its Ruins: Antiquity, Archaeology, and the National Imagination in Greece*, Oxford University Press 2007.
- Hamilakis Y., "Decolonizing Greek Archaeology: indigenous archaeologies, modernist archaeology and the post-colonial critique" in Damaskos D. & Plantzos D. (eds.), *A Singular Antiquity. Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth-Century Greece: 3rd Supplement*, Mouseio Benaki, Athens 2008, 273-284.
- Hamilakis Y. and Yalouri E., "Antiquities as Symbolic Capital in Modern Greek Society", *Antiquity*, 70, 1996, 117-129.
- Lazrus P., "Supporting and Promoting the Idea of a Shared Cultural Patrimony" in Brodie N. et al. (eds.) *Archaeology, Cultural heritage, and the Antiquities Trade*, University Press of Florida, Gainesville 2006, 270-281.
- Lecrenier S., "La libre circulation des œuvres d'art dans la communauté européenne" in Briat M. (ed.) *La Vente internationale d'œuvres d'Art*, IIC Publishing – Kluwer Law and Taxation Publishers, 1990, 89-95.
- Merryman J., "Two Ways of Thinking About Cultural Property," *American Journal of International Law*, 80, 1986, 831-853.

- Mouliou M., "Museum representations of the classical past in post-war Greece: a critical analysis" in Damaskos D. & Plantzos D. (eds.), *A Singular Antiquity. Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth-Century Greece: 3rd Supplement*, Benaki Museum, Athens 2008, 83-109.
- O'Connell A., "Immunity from Seizure: An Overview", *Art Antiquity and Law*, XI, 1, 2006, 1-17.
- O'Keefe P., "Repatriation of Sacred Objects", *Art Antiquity and Law*, XIII, 3, 2008, 225-241.
- Palmer N., *Art Loans*, Kluwer Law International and International Bar Association, London 1997.
- Palmer N., "Itinerant Art in the European Community: Loans, Collective Title, Shared Enjoyment and the Mystique of Museum Property: A common Lawyer's Perspective", *Art Antiquity and Law*, XI, 3, 2006, 275-289.
- Palmer N., "Spoliation and Holocaust-Related Cultural Objects. Legal and Ethical Models for the Resolution of Claims", *Art Antiquity and Law*, XII, 1, 2007, 1-15.
- Petterson S. et al. (eds.), *Encouraging Collections Mobility – A Way Forward for Museums in Europe*, Finnish National Gallery – Erfgoed Nederland – Institut für Museumsforschung, Staatlich Museen Zu Berlin-Preussischer Kulturbesitz, 2010.
- Renfrew C., "Museum Acquisitions. Responsibilities for the Illicit Traffic in Antiquities" in Brodie N. et al. (eds.) *Archaeology, Cultural heritage, and the Antiquities Trade*, University Press of Florida, Gainesville 2006, 245-257.
- Siehr K., "Commercial Transactions and the Forfeiture of State Indemnity Under Private International Law", *Art Antiquity and Law*, XIII, 4, 2008, 339-349.
- Voudouri D., "Greek legislation concerning the international movement of antiquities and its ideological and political dimensions" in Damaskos D. & Plantzos D.

(eds.), *A Singular Antiquity. Archaeology and Hellenic Identity in Twentieth-Century Greece: 3rd Supplement*, Benaki Museum, Athens 2008, 125-139.

Voudouri D., “Law and the Politics of the Past: Legal Protection of Cultural heritage in Greece”, *International Journal of Cultural Property*, 17, 2010, 547-568.

Weller M., “The Safeguarding of Foreign Cultural Objects on Loan in Germany”, *Art Antiquity and Law*, XIV, 1, 2009, 63-77.

Weller M., “Third-Party Claims on the Occasion of Cross-Border Art Loans in Europe: Brussels I Regulation – Anti Seizure Statutes – Human Rights”, *Art Antiquity and Law*, XIV, 4, 2009, 303-316.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

General Principles on the Administration of Loans and the Exchange of Works of Art between Institutions της Ομάδας Bizot

http://www.lending-for-europe.eu/fileadmin/CM/public/documents/references/Bizot_Admin_of_loans.pdf.
(τελευταία επίσκεψη 20/5/2011)

Αναθεωρημένες Αρχές της Ομάδας Bizot

http://ec.europa.eu/culture/our-policy-development/doc/mobility_collections_report/bizot_group/courier_guidelines_Exec_Summary.pdf. (τελευταία επίσκεψη 20/5/2011)

Action Plan for the EU Promotion of Museum Collections' Mobility and Loan Standards

http://www.nemo.org/fileadmin/Dateien/public/topics/Collection_Mobility/Members/Action_Plan_for_the_EU_Promotion.pdf. (τελευταία επίσκεψη 20/5/2011)

Δήλωση της Βρέμης

<http://www.lending-for-europe.eu/fileadmin/CM/public/documents/policy/Bremen-declaration.pdf>. (τελευταία επίσκεψη 20/5/2011)

Αποτελέσματα των εργασιών της Ομάδας εργασίας για την κινητικότητα της ΕΕ

http://ec.europa.eu/culture/our-policy-development/doc1575_en.htm.
(τελευταία επίσκεψη 20/5/2011)

Ιστότοπος έργου *Collections Mobility 2.0 – Lending for Europe*

<http://www.lending-for-europe.eu>. (τελευταία επίσκεψη 20/5/2011)

Ιστότοπος της *Unesco*

<http://www.unesco.org>. (τελευταία επίσκεψη 20/5/2011)

Ιστότοπος του *ICOM*

<http://icom.museum>. (τελευταία επίσκεψη 14/6/2011)

Ιστότοπος του *Network of European Museum Organisations*

<http://www.ne-mo.org>. (τελευταία επίσκεψη 25/5/2011)

Ιστότοπος του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης

<http://www.cycladic.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=RESOURCE&crsrc=845&cnod e=35&clang=0>. (τελευταία επίσκεψη 18/5/2011)

Ιστότοπος της Εθνικής Πινακοθήκης – Μουσείου Αλέξανδρου Σούτζου

<http://www.nationalgallery.gr/site/content.php?sel=34>. (τελευταία επίσκεψη 6/6/2011)

Ιστότοπος του ελληνικού Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού
<http://www.yppo.gr>. (τελευταία επίσκεψη 5/6/2011)

Ιστότοπος του μουσείου *Getty*
<http://www.getty.edu>. (τελευταία επίσκεψη 25/5/2011)

Ιστότοπος του Κέντρου *Pompidou Metz*
<http://www.centrepompidou-metz.fr/fr/la-vocation-du-cpm>.
(τελευταία επίσκεψη 3/6/2011)

Ιστότοπος του μουσείου *Louvre Lens*
<http://www.louvreens.fr/fr/projet-culturel/presentation-oeuvres.html>.
(τελευταία επίσκεψη 3/6/2011)

Ιστότοπος του *Metropolitan Museum of Art*
<http://www.metmuseum.org>. (τελευταία επίσκεψη 25/5/2011)

Ιστότοπος του Μουσείου του Λούβρου
http://www.louvre.fr/media/repository/ressources/sources/pdf/src_document_57173_v2_m56577569831282563.pdf. (τελευταία επίσκεψη 23/5/2011)

Ιστότοπος του *US Department of State - Bureau of Educational and Cultural Affairs*
<http://exchanges.state.gov>. (τελευταία επίσκεψη 20/5/2011)

Ιστότοπος του γαλλικού Υπουργείου Πολιτισμού
<http://www.culture.gouv.fr/culture/actualites/dossiers-presse/abu-dhabi/fiche2.html>. (τελευταία επίσκεψη 23/5/2011)

Όχι στην ανταλλαγή αρχαίων. Η Καθημερινή 5/6/2001
http://news.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_civ_2_05/06/2011_444652.
(τελευταία επίσκεψη 18/5/2011)

Επιστρέφουν τα μέλη του Φιλιπείου. Ελευθεροτυπία 12/2/2002
http://archive.enet.gr/online/online_text/c=113,dt=12.02.2002,id=12930364.
(τελευταία επίσκεψη 26/5/2011)

Παράρτημα του Βρετανικού Μουσείου! Ριζοσπάστης 13/11/2002
<http://www1.rizospastis.gr/story.do?id=1509626&publDate=13/11/2002>.
(τελευταία επίσκεψη 26/5/2011)

Νέα πνοή από τη Χαϊδελβέργη για την επιστροφή των Μαρμάρων του Παρθενώνα.
in.gr 13/9/2006 <http://news.in.gr/culture/article/?aid=738213>. (τελευταία επίσκεψη
26/5/2011)

Έρωτας - σταρ και οικογένεια Πραξιτέλη. Έθνος 7/6/2007
<http://www.ethnos.gr/article.asp?catid=22784&subid=2&pubid=113323>. (τελευταία επίσκεψη 18/5/2011)

Γαλλική πίκρα για τον Έφηβο του Πραξιτέλη. Η Καθημερινή, 18/3/2007
<http://news.kathimerini.gr/4dcgi/ w articles civ 1 18/03/2007 219597>.
(τελευταία επίσκεψη 18/5/2011)

Μετέωρη η «χρυσή» λίστα των μουσείων. Το Βήμα 1/4/2007
<http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=180056>. (τελευταία επίσκεψη 18/5/2011)

Βουλγαρική «μαγειρική» για εννέα βυζαντινά πιάτα. Το Βήμα 24/5/2007
<http://www.tovima.gr/politics/article/?aid=201595>. (τελευταία επίσκεψη 29/5/2011)

Είναι τα πιάτα καθαρά; Ελευθεροτυπία 2/3/2008
http://archive.enet.gr/online/online_text/c=113,id=78477800. (τελευταία επίσκεψη 29/5/2011)

Μια Ακρόπολη ταξιδεύει για Χαϊδελβέργη. Το Βήμα 18/12/2008
<http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=247175>. (τελευταία επίσκεψη 28/5/2011)

Το Βατικανό επέστρεψε θραύσμα του Παρθενώνα. Τα Νέα 6/11/2008
<http://www.tanea.gr/default.asp?pid=2&ct=4&artid=1407815>. (τελευταία επίσκεψη 28/5/2011)

Όλοι παίρνουν από τους αρχαιοκάπηλους. Η Καθημερινή 6/7/2008
<http://news.kathimerini.gr/4Dcgi/4dcgi/ w articles civ 2 06/07/2008 276663>.
(τελευταία επίσκεψη 1/6/2011)

Ιταλική ρεβεράντζα στον Παρθενώνα. Η Καθημερινή 2/10/2009
<http://news.kathimerini.gr/4Dcgi/4dcgi/ w articles civ 2 02/10/2009 7636066>.
(τελευταία επίσκεψη 1/6/2011)

«Παραρτήματα Μουσείων... ΑΕ»! Ριζοσπάστης 26/7/2009
<http://www2.rizospastis.gr/story.do?id=5185249&textCriteriaClause=>. (τελευταία επίσκεψη 2/6/2011)

Ενάντια στον εθνικισμό των αρχαιοτήτων. Η Καθημερινή 5/4/2009
<http://news.kathimerini.gr/4dcgi/ w articles civ 1 05/04/2009 309781>.
(τελευταία επίσκεψη 28/5/2011)

Διαψεύδει το υπουργείο Πολιτισμού βρετανικό δημοσίευμα για τα Μάρμαρα. in.gr 6/2/2010
<http://news.in.gr/culture/article/?aid=1231070205>. (τελευταία επίσκεψη 21/5/2011)

Η αρχαιοκαπηλία αλλοιώνει την ιστορία. Η Καθημερινή 22/5/2011
http://news.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_civ_2_22/05/2011_442646.
(τελευταία επίσκεψη 21/5/2011)

Greeks offer deal to get marbles back. The Guardian 11/11/2002
<http://www.guardian.co.uk/uk/2002/nov/11/parthenon.education?INTCMP=SRCH>.
(τελευταία επίσκεψη 22/5/2011)

Museum sinks hope of marbles deal. The Guardian 13/11/2002
<http://www.guardian.co.uk/uk/2002/nov/13/education.highereducation?INTCMP=SRCH>. (τελευταία επίσκεψη 22/5/2011)

Met to Sign Accord in Italy to Return Vase and Artifacts. New York Times 21/2/2006
<http://www.nytimes.com/2006/02/21/arts/design/21anti.html?ref=euphronioskrater>. (τελευταία επίσκεψη 20/5/2011)

La Grèce ne prêtera pas le célèbre Ephèbe de Marathon au Louvre. Le Monde, 12/2/2007
http://www.lemonde.fr/culture/article/2007/02/09/la-grece-ne-pretera-pas-le-celebre-ephebe-de-marathon-au-louvre_865831_3246.html. (τελευταία επίσκεψη 23/5/2011)

A 'desert Louvre' for Abu Dhabi. New York Times 12/1/2007
<http://www.nytimes.com/2007/01/12/arts/12iht-louvre.4182417.html>. (τελευταία επίσκεψη 23/5/2011)

Louvre museum to build branch in UAE. USA Today 3/6/2007
http://www.usatoday.com/news/world/2007-03-06-louvre-abu-dhabi_N.htm.
(τελευταία επίσκεψη 23/5/2011)

Bulgarian relics spark an international scuffle. Herald Tribune 22/5/2007
<http://www.nytimes.com/2007/05/22/world/europe/22iht-sofia.4.5827589.html>.
(τελευταία επίσκεψη 29/5/2011)

Louvre's expansive aim: Revitalize a mining town. Washington Post 13/12/2009
http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2009/12/11/AR2009121100124_2.html. (τελευταία επίσκεψη 27/5/2011)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. Ερωτηματολόγιο της ποιοτικής έρευνας

2. Παραδείγματα εντύπων και συμφωνητικών δανεισμού (ενδεικτικά):

- Έντυπο εσωτερικού δανεισμού του Εθνικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης.
- Πρότυπο συμφωνητικού δανεισμού του Εθνικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης.
- Πρότυπο συμφωνητικού δανεισμού του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης.
- Συμφωνητικό συνεργασίας μεταξύ της Εθνικής Πινακοθήκης και του *Kunst Historisches Museum* για την παρουσίαση της έκθεσης «Κλασικές μνήμες στη σύγχρονη ελληνική τέχνη» στη Βιέννη.
- Συμφωνητικό μεταξύ του *Capital Museum* και της Πρεσβείας της Ελλάδας στην Κίνα για την παρουσίαση της έκθεσης «Κλασικές μνήμες στη σύγχρονη ελληνική τέχνη» στο Πεκίνο.

1. Ερωματολόγιο της ποιοτικής έρευνας

A. ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΒΑΘΜΟΥ ΔΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΣΤΑΣΕΩΝ/ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΜΟΥΣΕΙΑΚΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ

- Πόσα αιτήματα δανεισμού έχει δεχθεί το μουσείο σας και από ποιους φορείς του εσωτερικού ή εξωτερικού; Ποια ήταν η ανταπόκριση; Ποιο όργανο ή πρόσωπο αποφασίζει επί των αιτημάτων και με ποια διαδικασία;
- Πόσες φορές έχει δανειστεί το μουσείο σας αντικείμενα άλλων μουσείων του εσωτερικού ή εξωτερικού; Με ποια διαδικασία και από ποιο αρμόδιο όργανο/πρόσωπο διατυπώνεται το αίτημα και γίνονται οι διαπραγματεύσεις;
- Προέκυψαν ποτέ κίνδυνοι ή προβλήματα για το μουσείο ή τα αντικείμενα λόγω του δανεισμού; Αν ναι, τι φύσης; Πιστεύετε ότι θα μπορούσαν να προληφθούν/αποφευχθούν και πώς;
- Με δεδομένο τον αυξανόμενο όγκο των αντικειμένων των συλλογών και το ανάλογο απαιτούμενο κόστος και χώρο, ο δανεισμός αντικειμένων θεωρείται ένα σύγχρονο μέσο άσκησης συλλεκτικής πολιτικής, αλλά και διαχείρισης συλλογών, χάρη στην έρευνα και τεκμηρίωση που συνεπάγεται. Πώς κρίνετε αυτή την άποψη και γιατί;
- Ένα από τα οφέλη του δανεισμού που προβάλλεται συχνά είναι ότι συμβάλλει στον εκδημοκρατισμό των μουσείων (άνοιγμα των αποθηκών, παραγωγή νέας γνώσης και ερμηνείας, προώθηση της έρευνας). Συμφωνείτε και γιατί;
- Γενικά, ποια οφέλη έχει αποκομίσει το μουσείο σας από τον δανεισμό αντικειμένων;
- Μπορεί η κινητικότητα των αντικειμένων να αποτελέσει ικανό μέσο οικοδόμησης κλίματος εμπιστοσύνης και ανάπτυξης ευρύτερων και σταθερών συνεργασιών και δικτύων μεταξύ μουσείων; Με ποιο τρόπο;
- Πώς κρίνετε την πρακτική δανεισμού αμφισβητούμενων αντικειμένων ως μέσου «νομιμοποίησης» ή άμβλυνσης των εντάσεων και διαφορών σε περιπτώσεις διεκδίκησης αντικειμένων «αμφίβολης» προέλευσης;

B. ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΜΕ ΤΟ ΔΑΝΕΙΣΜΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ

Ασφάλιση και μεταφορά αντικειμένων

Συνεργάζεστε με εξειδικευμένες εταιρείες ασφάλισης;

Για ποιους κινδύνους ασφαλίζονται τα αντικείμενα;

Ποιος καλύπτει το κόστος της μεταφοράς και τα ασφάλιστρα στην περίπτωση εκθέσεων στο εξωτερικό;

Κρατική εγγύηση

Γιατί η Ελλάδα δεν έχει θεσπίσει μέχρι σήμερα σύστημα κρατικής εγγύησης;
Συμμετέχει το μουσείο σας στην Επιτροπή που έχει συστήσει το ΥΠΠΟΤ για το θέμα;

Τι επιπτώσεις θα είχε στην πράξη η θεσμοθέτηση συστήματος κρατικής εγγύησης για το μουσείο σας και την εκθεσιακή του πολιτική;

Έχετε αντιμετωπίσει άρνηση ή απροθυμία δανεισμού από ξένα μουσεία λόγω έλλειψης τέτοιου συστήματος;

Το μουσείο σας λαμβάνει υπόψη αν και σε ποιο βαθμό τα αντικείμενα που δανείζει καλύπτονται από τέτοια συστήματα σε άλλες χώρες;

Έλεγχος τίτλων αντικειμένων

Πώς αντιμετωπίζει το μουσείο την αυθεντικότητα των δανειζόμενων αντικειμένων;
Θεωρείτε ότι είναι ευθύνη του δανειζοντα ή του δανειζόμενου;

Το μουσείο σας ελέγχει τη νόμιμη ή μη προέλευση των αντικειμένων που δανείζεται;

Αν ναι, με ποιους τρόπους;

Αν όχι, για ποιους λόγους;

Το μουσείο σας ελέγχει τη νόμιμη ή μη προέλευση των αντικειμένων των αντικειμένων που εκτίθενται μαζί με αυτά που δανείζει; Έχει ανακύψει ποτέ κάποιο ζήτημα ή διαφορά από αυτό το λόγο;

Αν ναι, με ποιους τρόπους;

Αν όχι, για ποιους λόγους;

Αμοιβαιότητα

Το μουσείο σας εφαρμόζει τον όρο της αμοιβαιότητας σε σχέση με το δανεισμό αντικειμένων;

Αν ναι, σε ποιο βαθμό και με ποια διαδικασία;

Αν όχι, για ποιους λόγους;

Αντάλλαγμα

Τι είδους ανταλλάγματα ζητεί το μουσείο/ζητούνται από το μουσείο σας για το δανεισμό αντικειμένων;

Επιβάλλεται κάποιο εύλογο χρηματικό αντίτιμο για τον δανεισμό;

Αν ναι, πώς καθορίζεται/υπολογίζεται;

Αν όχι, για ποιους λόγους;

Συμφωνητικά δανεισμού

Με ποια διαδικασία συνάπτονται οι συμφωνίες δανεισμού και από ποιον καταρτίζονται;

Εμπλέκονται νομικοί στην κατάρτισή τους; Υπάρχει νομικό τμήμα στο μουσείο ή νομική κατάρτιση του προσωπικού;

Έχει ανακύψει ποτέ κάποιο νομικό ζήτημα ή δικαστική διαφορά με άλλο μουσείο λόγω κακής διατύπωσης ή διαφορετικής ερμηνείας όρου του συμφωνητικού;

Χρησιμοποιείτε τυποποιημένα έντυπα – συμφωνητικά δανεισμού;

Αν ναι ποια; Έχετε χρησιμοποιήσει ποτέ το πρότυπο του NEMO;

Αν όχι, για ποιους λόγους;

Είστε υπέρ της εναρμόνισης και τυποποίησης των συμφωνητικών δανεισμού ή θεωρείτε πιο χρήσιμη την εξειδίκευση των όρων κατά περίπτωση;

Στο συμφωνητικό δανεισμού περιλαμβάνεται κάποια ρήτρα εγγύησης της αυθεντικότητας των αντικειμένων;

Πώς αντιμετωπίζεται στα συμφωνητικά το δικαίωμα συντήρησης και πρόσβασης του δανείζονται κατά τη διάρκεια δανεισμού;

Αμετακίνητα

Έχει ζητηθεί από το μουσείο σας να συμμετάσχει στη λεγόμενη «λίστα των αμετακίνητων»; Με ποια διαδικασία;

Υπάρχουν στις συλλογές του μουσείου αντικείμενα που περιλαμβάνονται στη λίστα; Υπάρχει τέτοια λίστα;

Σας έχει ζητηθεί ποτέ ο δανεισμός τέτοιων αντικειμένων; Αν, ναι ποια ήταν η ανταπόκριση και με ποια διαδικασία πάρθηκε η απόφαση;

Κώδικες Δεοντολογίας

Το μουσείο σας εφαρμόζει κάποιον Κώδικα Δεοντολογίας;

Αν ναι, περιλαμβάνονται σε αυτόν προβλέψεις για το δανεισμό και ποιες;

Ελέγχετε αν τα μουσεία στα οποία δανείζετε εφαρμόζουν κάποιον Κώδικα Δεοντολογίας;

Δωρεές – Κληροδοτήματα

Πώς αντιμετωπίζει το μουσείο σας δωρεές-κληροδοτήματα υπό τον όρο της απαγόρευσης δανεισμού των αντικειμένων που περιλαμβάνονται σε αυτά;

Υπάρχουν αντικείμενα στις συλλογές του μουσείου που καλύπτονται από μια τέτοια απαγόρευση;